

Nagy Péter Tibor

Főiskolai tanár, WJLF

Keresztény konzervatív oktatáspolitikába rejtett szélsőjobboldali fordulat

Annak a nagy nemzetközi „történešzvitának”, mely a német nemzeti-szocialista eszme és államrendszer létrejöttével kapcsolatos, (*Furet-Nolte, 2000*) s számos előzmény után a kilencvenes években újjáéledt, sajátos honi változata a Horthy-korszak újraértékelésére vonatkozó sokféle törekvés, mely a nyolcvanas évek végén indult. Míg a különféle világnézetekhez tartozó hivatásos tudósok láthatólag nem kívánják gyökeresen feje tetejére állítani a Horthy korszak képet (*Nagy-Ormos-Romsics, 1999*) addig számos – vezető jobboldali orgánumban publikáló publicista igen - (*L pl: Tokaji, 1994*). Sőt egy új hivatalos történelemszemlélet kialakítása is megkezdődött. (*Antall, 1993*)

E törekvések – néhány szélsőséges elemet leszámítva – nem Holocaust-tagadók, sőt a 19/20-as fehérterrort sem kívánják meg nem történnel nyilvánítani. Fontos jellemzőjük azonban, hogy a Shoá bekövetkeztét a rezsim lététől és működésétől, mintegy függetlennek tartják. Érvelésük szerint a „zsidó kommunista vezetők” által dominált 1919-re adott válaszként voltak ugyan antiszemita *atrocitások*, sőt átmenetileg törvényi korlátozások is – ezek azonban a konszolidációval eltűntek – hogy majd csak a német birodalom nyomására bukkanjanak fel ismét. A magyar zsidóság kirekesztése és (teljesnek szánt) megsemmisítése eképpen mintegy a magyar történelmen kívüli – a magyar történelmi uralkodó köröktől független - esemény lenne, melynek mind 1919/20-as formáját, mind (mértékében összehasonlíthatatlan, de irányában összehasonlítható) 1938/1944-es formáját idegen erők kényszerítették rá az országra.

Ezzel összefüggésben azt is állítják továbbá, hogy a bethleni konszolidáció rendszere lényegileg restaurálta a dualizmus kori magyar alkotmányosságot – s mivel a magyar történetírásban és a közvéleményben az első világháború előtti Magyarország – szociális és nemzetiségi „negatívumai” ellenére – alapvetően jogállamként él, az ezzel kapcsolatos megítélést a Bethlen korszakra, sőt a Gömbös korszakra is ki kívánják terjeszteni.

A Bethlen konszolidáció ill. a Horthy rendszer jellegéről szóló *általános* viták ugyan rendkívül érdekesek, de definíciószerűen alkalmatlanok a tárgyra vonatkozó meggyőzésre, hiszen a vitatkozó feleknek eleve kész álláspontjuk van a kérdéstről és ehhez keresnek újabb és újabb érveket. Bár a szilárd állásponton lévők eltántorítására nemcsak az elvi vita, de minden más módszer is alkalmatlan – a talán még nem megmerevedett álláspontú embereket – s remélhetőleg hallgatónk ilyenek – bizonyos részletelemzések talán jobban meggyőzik. (A külföldi vita évtizedes tapasztalatai is azt mutatják, hogy a vilmosi/weimari/hitleri Németország kontinuitása, diszkontinuitása kérdésében meggyőzőbbek az egyes kormányzati szféránként elvégezhető összehasonlító elitvizsgálatok, mint az elméleti érvelések...)

Ezért vállalkozom arra, hogy a WJLF „antifasiszta előadássorozata” keretében egy – a fasizmus egész kérdésköréhez képest kifejezetten parciális témáról az 1918 előtti és 1919 utáni oktatáspolitikai közötti diszkontinuitásról beszéljek. Meggyőződésem ugyanis, hogy ezen az alrendszeren is bebizonyítható, hogy a húszas években a magyar politika olyan útra tért, melynek szerves és logikus folytatása volt a harmincas évek végének magyar politikája – mely külső és radikális belső erőknek ellenállni nem tudván és nem akarván – a magyar történelem legnagyobb katasztrófájához vezetett.

* * *

Tézisünk tehát úgy szól, hogy a dualizmuskori magyar oktatáspolitikai, melyet mint a polgári alkotmányosság egyik *ideáltipikus* oktatáspolitikáját jellemezhetünk – az első világháború után válságba került, s a bethleni konszolidáció során *nem* a dualizmus kori állapot *restaurálására* került sor, hanem olyan kompromisszumokra, az új elemek olyan *elrejtésére*, melyek – egy újabb válság után, s természetesen nem függetlenül a berlini hatalomváltástól – *szinte szükségszerűen* vezettek ahhoz a bizonyos hómáni fordulathoz, a liberális jogállami oktatáspolitikai tradíció elvetéséhez, egy olyan oktatáspolitikai kialakításához, mely társadalompolitikai céljaiban, igazgatási eszközeiben, ideológiájában már közelebb lehetett a Harmadik Birodalom dominálta Új Európa normáihoz, mint a századforduló világához.

Három alfejezetben fogjuk taglalni e jelenséget.

Az első a történelmi körülmények általános megváltozását írja le, melyben az oktatáspolitikai általános antiliberális fordulata végbement

A második alfejezet a zsidókérdés és az oktatáspolitikai összefüggését tárgyalja

A harmadik alfejezet a magyar nacionalizmus értékvilágának sajátosságait bontja ki.

A történelmi körülmények és az oktatáspolitikai egészének megváltozása

Mielőtt előadásom két fő témájára az antiszemita oktatáspolitikai és nacionalista oktatás-ideológia taglalására térnék, vázlatosan rá kell mutatnom a történelmi körülmények alapvető megváltozására.

A Monarchia szétesése és Trianon következtében nem egyszerűen annyi történt, hogy felbomlott egy (oktatási kérdésekre egyébként ki sem terjedő) államszövetség, ill. hogy elcsatolták az ország kétharmadát, tehát méreteiben csökkent a magyar oktatási rendszer. Nem: 1918 ill. 1920 után a magyar oktatáspolitikai *egész* kontextusa, a VKM egész helyzete megváltozott.

-Az egyházpolitika relatív súlya megváltozott a rendszerben. Egyfelől a katolikus egyház “kormányon átnyúló” “közvetlenül az uralkodóhoz” kötődő sajátos helyzete megváltozott, ugyanakkor az új országban igazi többségi felekezetté vált. A református egyház sajátos helyzete, miszerint a kormányzatnál jobban kötődött a függetlenségi tradíciókhoz (s ekképpen a “nemzeti történelmi” jelszavakkal és szimbólumokkal könnyebben operálhatott) megszűnt, viszont a kormányzó felekezeti elkötelezettsége révén sajátos informális előnyökhöz jutott. Az evangélikus egyház nemzeti sajátossága (erős német anyanyelvű kisebbség a hívek sorában) megszűnt, hívői sorában elsöprő többségbe kerültek a magyar anyanyelvűek – viszont önálló, a református egyháztól független játéktere lecsökkent. Az izraelita felekezet helyzete akkor is megváltozott volna, ha a változások nem járnak együtt az antiszemitizmus expanziójával, hiszen a neológia aránya óriási mértékben megnőtt az ortodoxiával szemben.

-Megváltozott a tudomány és felsőoktatás-politika egész kontextusa: a tudománypolitika és közgyűjtemény-politika legitimitása immár nem az volt, hogy Európa egyik legnagyobb kulturális centrumával, Béccsel kell versenyre kelnie, hanem hogy egy kis nemzetállam viszonyaihoz kell alkalmazkodnia, s a versenyt is csak nálánál fejletlenebb (Bukarest, Belgrád), vagy kisebb (Prága) szellemi központokkal kell állnia.

A felsőoktatás-politika az 1920-at megelőző évtizedekben azon dolgozott, hogy a főiskolára készülő ifjúság számára minél vonzóbbá tegye a hazai, azaz magyarországi intézményeket, ellentétben az ausztriai konkurensikkal. 1920 után a politikai diskurzusban diplomás „túltermelési válságról” az „egyetemekre özönlő tömegekről” esik szó. Hosszú évtizedeken át a magyarországi felsőoktatás-politika két centrummal, Budapesttel és a valóban távoli, egy országrész központjaként viselkedő Kolozsvárral számolhatott, a csonka országban Budapesthez közeli vidéki centrumok jelentek meg.

-A közoktatás-politika legfontosabb kérdése – a nyelvkérdés – az ország egynyelvűvé válása következtében egyszerűen irrelevánssá vált, a magyarul tanítás, a magyarra való megtanítás képessége köré szerveződött – s tanítókat, iskolákat, iskolafenntartókat eszerint elrendező-minősítő oktatáspolitikai kategóriarendszerét egy teljesen újjal kellett felcserélni. Ebből persze az is következik, hogy a nemzetiségpolitikai konfliktus forrásallokációs funkciója (azaz „azért adjatok több pénzt iskolára, mert így magyarosítjuk a nemzetiségeket”- mint jellegzetes ágazati érvelés) helyett is más után kell nézni. Mindez kifejezetten nyitottá tette a szűkebben vett oktatáspolitikai szereplőit az új ideológiai célok keresgélésére.

-A kettős monarchia felbomlása következtében az oktatáspolitikai hagyományos parlamenti erőtere (67/48) hirtelen átalakult. 1920 előtt az oktatáspolitikai fő kérdéseiben az ellenzék nem tárgyi és koncepcionális, hanem „párthovatartozási” okoknál fogva opponált, az oktatáspolitikai illetve oktatásfejlesztés nagy kérdéseinek (pl. középiskola-típusok, minősítő erő, nyelvi program, egyetemalapítás, költségvetés-növelés) édes kevés köze volt a jegybank, a vámterület, a hadsereg függetlenségére, ill. birodalmi integráltságára vonatkozó, meghatározó politikai vitákhoz. Ezzel szemben 1920 ill. 1922 után nemcsak a liberális ill. szociáldemokrata ellenzék jelentette meg szakkérdésekben is eltérő oktatáspolitikai arcukat, hanem a két kormánypárt (lévén egyikük keresztényszocialista) is érzékelhetően eltérő mértékben azonosította önmagát pl. a legnagyobb iskolafenntartó, a katolikus egyház álláspontjával. Az oktatáspolitikizálás igazi pártpolitikai ügy lett, ennek tagadása pedig egyet jelentett azzal az állítással, hogy a kormányzó párt politikája a nemzeti politika.

-Az irányított gazdaság megerősödött már az első világháború idején a várakozásokkal ellentétben azonban a gazdaság nem állt vissza a megszokott kerékvágásba, nem oldódtak a hadigazdaság kötöttségei. A gazdaság bürokratikus irányításának tartósan magas szinten maradása ahhoz vezetett, hogy a szakoktatásban tanítók számára egyre kevésbé a leendő munkáltatók, illetve szabadon szerveződő munkavállalói csoportok voltak a kívánatos partnerek: sokkal inkább az új gazdasági bürokráciák. Az iparoktatás szférájában és a – volumenében jóval kisebb – mezőgazdasági oktatásban alkalmazottakat, folyóírataikat, egyesületeiket egységesen jellemzi ez.

A kereskedelmi iskolák tanárai pedig kettészakadnak – egy részük továbbra is az OMKE-vel, a liberális nagytökével „barátkozik”, a másik szervezet viszont a jobboldallal. A két irányból kétféle stratégia következik, az előbbi a tényleges munkapiaci sikert tekinti az oktatás bevételeinek, a második fordítva, abban reménykedik, hogy a gazdaság az ő értékei szerint alakul majd át, s ezen új világ számára kíván a „parancsnoki pozíciókra” kádereket képezni.

-A tudományok belső szerkezetében fokozatosan bekövetkezett változás az első világháború után tudatosodott, s ez kihatott a középiskolai oktatásra. A 19. századi magyar tudomány egyetemi és középiskolai képviselői egyaránt abban jeleskedtek, hogy a forráskritika, illetve a tudományos megfigyelés szigorú módszerességével számba vegyék a Kárpát-medence tényeit. Publikálják az oklevélanyagot, szövegkritikai alaposítással adják közzé első, másod vagy éppen harmadosztályú írók műveit, leírják a növény állat és közetvilágot. A hosszú 19. század tudományképében a középiskolai *tanszékének (!)* elfoglalásakor gyakran *székfoglaló előadást (!)* tartó, az iskolai értesítőben tanulmányt

publikáló középiskolai tanár önmaga és egykori professzora szemében is a tudomány (szaktudomány) nagy épületéhez járul hozzá a maga téglájával. Az iskolai szertár és könyvtár a helyi tudományos élet legfontosabb egysége (Budapest kivételével még az egyetemi városokra is igaz ez) ill. a nemzeti közgyűjtemény-hálózat központilag számon tartott szerves része. A helyi középiskolai szakkör tudományos fórum. És fordítva: az országos tudományos folyóiratok (a Századoktól a Fizikai Szemléig) tanulmányaikat nagyobb részben középiskolai tanároktól várják, a tudományos konferenciáknak többségében ők az előadói, de még a zártszámú – 50, 100, 200 fős tudományos társaságokban is többségben vannak. Az egyetemi órákínálat is csak úgy tud sokszínű és izgalmas maradni, hogy akiket “a nemzet” (közadóval, tandíjjal) középiskolai tanárként *amúgy is* „eltart”, szerény díjazásért, szimbolikus tőkájének gyarapítása céljából egyetemi magántanárként órát ad.

A tudományos szférában előretörő szellemtudományi áramlat ezt a fajta “téglából építkező” tudományképet megkérdőjelezi. A nagy koncepciókat, távoli összefüggéseket, nemzetközi szellemi hatásokat kedvelő, tudományáganként saját nyelvezetet kialakító szellemtudományi iskola követéséhez és az efféle tudomány színvonalas műveléséhez sokkal több olvasásra fordítható “szabadidő” kell, ezenkívül aktívabb és egyes tudományágak csoportnyelvében, a kifejezések jelentésárnyalataiban is tájékozott szaknyelvtudásra van szükség. Ebben a tudományos munkában már csak a legkiválóbbak vehetnek részt, lényegében a főállású tudósok, egyetemi emberek. Az alternatívák – pl. a szellemtörténettel szemben a társadalomtudomány teljesen új áramlatát képviselő Hajnal István követéséhez sem elegendő a szaktanárok tömegeinek meglévő képzettsége.

Természetesen a helytörténetírás, helyi irodalmi – földrajzi, természeti jelenségek leírása megmarad a szolid 19. századi bázison, már csak azért is, mert annak megújításához éppen olyan módszerekre lenne szükség, melyek a szociológusok 1900 és 1919 között játszott szerepe következtében a kormányzat szemében legalábbis gyanúsak, rosszabb esetben ellenségesek voltak. Így ez a tudományos tevékenység a tudomány perifériájára kerül.

A szaktanárok erős összefonódottsága a tudományos élet köreivel tehát rohamosan gyengült: ez objektíve arra készítette őket, hogy egyrészt a nem tudományos, hanem politikai és társadalmi propaganda feladatokban (Revíziós Liga, stb.) fejtsék ki aktivitásukat, másrészt, hogy az oktatáspolitikai elvárásainak feleljenek meg minél inkább (iskolán belüli adminisztratív feladatok, cserkészmozgalom stb.). Nyilvánvaló, hogy amennyiben egy szakmai csoport a tanügyigazgatással szemben egy olyan *politikától független* szövetséggel rendelkezik, mint az akadémiai/egyetemi érdekkör, teljesen más a viselkedésmódja, mintha *politikai* szövetségesei lennének. Különös tekintettel arra, hogy ezek a politikai szövetségesek nem nagyon jelentettek ellenzéki politikai erőket, tehát a szintén az államot és uralkodó politikai erőket képviselő tanügyigazgatással szemben csak korlátozottan lehetett rájuk támaszkodni.

-A tudományos szférában való elismertségtől független kérdés, hogy a szélesebb középosztályi közvélemény mennyire értékeli a tudós tanárt. Úgy tűnik, ez is megváltozik.

A hosszú 19. századi közvéleményben a tanárnak azért volt tekintélye, mert amíg a legnagyobb tudósok, egyetemi tanárok az uralkodók okleveleit publikálták, addig a középiskolai tanárok a helyi nemesi családokét, amiképpen a legnagyobbak a nemzet legjelentősebb íróinak műveit adták ki kritikailag, elemezték pozitivistá hatástörténeti eszközökkel, úgy a tanárok valamely szűkebb közösség (város vagy felekezet) számára legfontosabbakkal tették ugyanezt stb.

1919 után viszont a közéletet, az értelmiségi közvéleményt nem az új tények hozzák lázba – noha ekkor nyílnak meg pl. a bécsi levéltárak, ekkor futja legjobb formáját az országos és fővárosi statisztikai hivatal, ekkorra válik világossá, hogy mennyi mindent kellene

(kellett volna) tudni a technikáról és a gépekről, vagy a magyar munkásosztályról – hanem éppen ellenkezőleg új, erősen ideologikus narratívák.

A tradicionális középosztály körében a “Három nemzedék” elképesztő sikerének nyilvánvalóan nincs köze a helyi régiségeket gyűjtögető történelemtanár világához, “Az elsodort falu” sikerének a klasszikus szigorú esztétika és filológia magyartanáraihoz, a “faji gondolat” sikerének a Linné (gyakorlatilag: Lüben ill. Gönczy Pál) paradigmáját követően alakult és rendszertan tanító biológiatanárokhoz, “A Nyugat alkonya” sikerének a klasszikus ill. kantianus filozófia kategóriában mozgó filozófiatanárokhoz. De a pl. Salvatorelli „Itália története”-ben – mely az etruszkoktól Mussoliniig húzza a vonalat – megtestesülő Róma-kép sem “teljesen” azonos azzal, melyre az iskolában még mindig meghatározó szerepű latintanárok tekintélyüket alapozzák.

A modern középosztály, amely a Nyugatot és a liberális sajtót olvasta, (a jobboldallal ellentétben) nem “korszerűtlenül pozitivistának, s eképpen objektíve liberálisnak”, hanem porosnak és unalmasnak tartja a középiskolai tanárok világát, már amennyiben a regényeknek, tárcáknak, pamfletteknek, kabarétréfáknak hinni lehet.

A társadalmi szövetségesek tehát “elfogytak” a gimnázium körül. A szélesebb, új csoportok a munkásság, a kisiparosság, módosabb gazdák stb. számára pedig a polgári iskola minden tekintetben vonzóbb alternatíva volt, mint a gimnázium vagy akár a reáliskola.

-A középiskolát végzett emberek száma a gyerekeiket iskoláztató szülők körében megnőtt. Egyrészt a középiskolázás deflációja után a kilencvenes években s a század elején tapasztalható az érettségizők aránynövekedése. A demográfiai adatok tanúsága szerint e nemzedék gyerekei ekkortájt iskolások. Másrészt az elcsatolt területekről arányukat messze meghaladó mértékben jönnek át az érettségizettek, közülük is a közszolgálatban alkalmazottak. Sokan közülük már nem kapnak hasonló állást “Kis-Magyarországon”, de gyermekeik iskolázását mindannyian nagyon ambicionálják.

Ez azt is jelenti, hogy a tanítók falusi, kisvárosi tekintélye mindinkább csökkenésnek indult, mind több olyan szülő (és potenciális iskolaszéki tag) volt, aki érettségizett volt - s az ő általános műveltségük messze meghaladta a tanítóét. A tanítók – nyilván ezért is – egyre intenzívebben szorgalmazzák a középiskolai érettségire épülő felsőfokú tanítóképzést, s egyre gyorsabban menekülnek egy kiterjesztett „ideológus” tanítókép felé.

- Az iskolaszervezet, iskolafenntartás, tanügyirányítás gyors átalakításához hozzáfogó – legalábbis ide vonatkozó rendeleteket nagyszámban kiadó - forradalmi kormányzatok a tanító és tanártársadalom korábban kisebbségben lévő, és jelentéktelennek tűnő csoportjaira támaszkodtak, melyek ezáltal hirtelen láthatókká, sőt “túlzottan is” látványosakká váltak.

Polarizálódott a korábban az értelmiségi csoportok átlagánál politikailag/világnézetiileg homogénebbnek tűnő tanító és tanártársadalom, a világnézeti politikai ellentétek explicitté váltak. Mindez olyan körülmények között hozta meg hatását, amikor nemcsak politikai természetű tisztogatásokban, de költségvetési okokból is létszámcsökkentésben gondolkozott a kurzus. Ha a húszas évek második felére csökkent is a politikai illetve finansziális nyomás: a tanárok és tanítók tudatából már nem lehetett kitörölni az emléket: azt, hogy ami korábban elképzelhetetlen volt: *az oktatás világán belül értelmezhető fegyelmi vétség nélkül, pusztán szociáldemokrata és polgári radikális politikai nézetek miatt tanárok és tanítók kirúghatók állásukból.* Ráadásul úgy, hogy közben a sajtónyilvánosságban bárki lehet szociáldemokrata, sőt (kicsit később) még októbriista is. A jobboldali radikalizmus viszont a rendszer konszolidációját követően is büntetlen maradhatott. Az oktatási szféra szereplői számára alapvető tanulságként szolgált: ha már politikál az ember – s nem kormánypártiként - inkább felettesei jobboldali és ne baloldali ellenzékeként tegye ezt – kisebb kockázata van, hogy elveszítheti állását.

- 1919 másik hatásaképpen a “csak lassú változások lehetségesek az oktatásügyben” életérzése végképp tovaszállt, olyan neves pedagógiaprofesszorok, mint Fináczy Ernő híres “Négy hónap” című tanulmánya a Tanácsköztársaság reformjainak szakmai megítéléséről, Imre Sándor protestáns pedagógiaprofesszor 1918-as és 1919 augusztusi politikai szerepvállalása stb. egyszerűen lehetetlenné tette, hogy “egyszerű szakmai képtelenségként” utasítsa el a mindenkori oktatási kormányzat a szelekciós pont feljebb vitelét, illetve a diákszociális szempontok beemelését.

A változások lehetőségessége egyfelől, szükségességének tudata másfelől a hagyományos “állagörző” álláspontot lehetetlenné tette. Ennek jellegzetes következménye, hogy a szelekciós pontot objektíve lefelé nyomó 1924-es középiskolai törvénnyel együtt kellett járnia az alternatív részleges felemelkedési utat megnyitó 1927-es polgári iskolai törvénynek. (Az elsőnek, amely az 1868-as népiskolai törvény és 1883-as középiskolai törvény logikája által sugallt szférafelosztást megkérdőjelezte, a polgári iskolát kiemelve a népoktatási érdekkörből...)

- A nyelvi értelemben nacionalista oktatáspolitikai politika – mely az 1918 előtti évtizedeket jellemezte – Trianon következtében okafogyottá vált, minthogy a centrifugáló nemzetiségek a határon kívül kerültek, az oktatáspolitikai szükségképpen fordult a nemzetfogalom új értelmezései felé. A nemzeti ideológia hivatásos gyárosai önálló érdekkörként jelentek meg az oktatáspolitikai erőterben. Ezek az „ideológusok” mind a hagyományos tanügyigazgatással, mind a szaktudományos tanári érdekkörökkel szembeálltak, új tartalmak, új munkaformák bevitelét szorgalmazták az iskolákba. Előadásunk során később kicsit részletesebben is vissza fogunk térni erre az új ideológiára.

- A Bethlen- Klebelsberg- kormányzat tanügyigazgatási/oktatáspolitikai törekvései során a szűk pénzügyi lehetőségekből képes volt kitörni, expanziós iskolaépítési politikába tudott kezdeni. A kormányzati erőforrásokat a VKM funkcióbővítésével tudta kiterjeszteni. E funkcióbővülés többirányú volt: ismert szlogen volt, hogy a VKM “maga a *honvédelmi* tárca”, ami a propagandán túl annyiban tárgyyszerűen is igaz volt, hogy tartalékos tisztek “kézbentartásának” legfontosabb eszköze a tanítói állásokba való elhelyezésük volt, illetve, hogy az iskolai testnevelés jelentősége ez irányban fokozódott. A VKM – korábbi mértéket meghaladó módon – *társadalompolitikai* feladatokat vett át a Trianoni határ túloldaláról átzúduló közalkalmazotti tömeg integrálásában. Tette ezt szellemi központjaik (az elcsatolt egyetemek) újrateremtésével, gyermekeik továbbtanulásának támogatásával, illetve konkrét tisztviselői akciókkal. A VKM – a Collegium Hungaricumok rendszerével – *külpolitikai* feladatokat is átvállalt.

A nacionalizmus új szerepe az oktatáspolitikában

Sokan úgy vélik, hogy a harmincmillió magyarról vizionáló századfordulós közhangulat, ill. Apponyi Albert nevezetes törvénye után csak nem nagyon lehet azt állítani, hogy a nacionalista ideológia minőségileg új szerepet kapott 1919 után.

Nos: a nemzetfogalom közvetítésével, a nemzeti művelődésszermény kialakításával kapcsolatban minden korszak uralkodó erői megfogalmazták a maguk álláspontját, amelyben a „nemzeti nevelés” egyik típusától elhatárolták magukat — egy másik fajtát viszont célul tűztek ki. A 19. század liberális gondolkodói például harcoltak a szűken vett nemesi nemzetfogalom ellen, egy az egész népességet felölelő politikai nemzetfogalomért. A századforduló nacionalistái a magyar nyelvűség köré szervezték nemzetfogalmukat.

Klebelsbergék ezzel szemben egy társadalompolitikai természetű nacionalizmus érdekében léptek fel. A harmincas évek megfogalmazza az „öncélú nemzet”, a

„nemzetnevelés”, a „nemzetetikai nevelés” céljait. (Nincs, illetve csak nagyon gyenge a kontinuitás Imre Sándor 1910-es évekbeli nemzetnevelés-fogalma és a kollektivistista „nemzetnevelés”-koncepció között.) (*Vö.Köte:1997: 123*)

A dualizmus kori hazafias nevelés két belső ellentmondással rendelkezett: először is számolni kellett a kultúrnemzet-államnemzet ellentmondásával. A magyar államnemzet koncepció szerint a magyar nemzetnek bármely nemzetiségű polgár egyenjogú tagja — éppen ezért a nemzethűség minden polgárától egyformán elváratik —, másfelől viszont a magyar kultúrnemzeti koncepció szerint a magyar állam alapvető oktatáspolitikai célja a magyar nyelv elsajátíttatása, illetve a magyar nyelv és irodalom, a magyar nemzeti történelem szimbólumrendszerének közvetítése. (*MSZ:1927: I:66*) Másfelől számolni kellett azzal a rendkívül súlyos ellentmondással, hogy az iskolán kívüli nemzeti történelmi tudat legerősebben motiváló toposzai — Rákóczi és a kurucok, Kossuth és a negyvennyolcas honvédek — csak a legnagyobb nehézségek árán voltak integrálhatók egy olyan államhoz kötődő államnemzeti tudatba, amelynek egyik legfontosabb eleme az Ausztriához és a közös uralkodóhoz fűződő alkotmányos kötelék. (*Glatz:1990: 12, Litván:1984: 58 sköv, Gunst:1986: 378-380, Hanák:1978: 73, Szabó M:1995: 157, Németh G:1991: 30*)

Nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen ellentmondásrendszerrel küzdő nemzeti tudatformálás — Apponyi és Zichy minisztersége alatt tapasztalható, a politikai katolicizmust megelőlegező intézkedések ellenére — sem társadalompolitikai jelszavakat, sem konfesszionális preferenciákat nem vállalhatott fel. A hazafias nevelés, a kultúrnemzeti értelemben vett magyar nemzetiséghez tartozás vonzerejét éppen azzal kívánták növelni, hogy a magyar nyelvi kultúra elfogadásán kívül nem adtak normákat. Ez a hazafias nevelés azt képviseli, hogy nem rosszabb magyar a liberális, mint a konzervatív, az izraelita, mint a katolikus, a városi, mint a vidéki, a frissen asszimilálódott, mint az ősi család sarja. (A szavak — és a szabad emberi döntések — erejében hívő kor ugyanakkor sikernek tartotta a magyar anyanyelvűség deklarálását, a névváltoztatást az iskolásokkal, illetve iskolázottakkal.) Másfelől az államnemzeti értelemben vett hazafias nevelés a magyar politikai nemzethez való hűséget a Magyarországon uralkodó törvényes rend, az alkotmányosság, a magyar állam egysége elfogadásában és támogatásában definiálta.

A különféle felekezeti hitoktatások általában nem támogatták ezt a hazafias nevelést. A görögkeleti hitoktatás — már anyanyelvűsége révén is — a kultúrnemzeti értelemben vett hazafias nevelés célrendszerét mindenképpen sértette. A magyarosítás elkötelezettjei azt tapasztalták, hogy a vegyes nemzetiségű területeken működő magyar tannyelvű állami iskolákba éppen a hitoktatás révén csempésződik vissza a szerb, horvát, román, rutén nyelv — a hitoktatásnak garantált jogok akadályozták a nyelvi asszimiláció programját. (*MP:1914: 183*) Másfelől a nagy arányban a katolikus hitoktatókra és az alsópapságra támaszkodó harcos klerikalizmus már az 1890-es évektől kezdve szembeszállt az állampolgári nevelés előbb jelzett („egyformán jó magyar”) üzenetével, és a „jó magyar” mivoltot mindinkább az antiliberális és antiradikalizmusban, a nagyvárosi szekularizált életmóddal, a zsidó asszimilációval való szembenállásban jelölte meg. Nemcsak a görögkeleti, de a katolikus hitoktatás is számos olyan tételt hirdetett, amely effektíve szemben állt az állam törvényes rendjével, például a házassági ügyekben vagy a bevett felekezetek — köztük az izraelita — teljes egyenjogúsága és viszonyossága kérdésében, így a hitoktatás az államnemzeti értelemben vett hazafias nevelés alátámasztására sem vállalkozhatott. A magyar nemzetfogalomban ugyanakkor már benne rejlettek azok a *tartalékok*, amelyek alapján a későbbiekben a nemzetfogalmat antiliberális és valláserkölcsi tartalommal lehetett feltölteni. A liberalizmusnak olyan komoly ellenfelei voltak a katolikus és görög-keleti egyház soraiban, hogy senkinek nem állott érdekében, hogy „a nemzeti összetartás fokozása”, „erős nemzeti

állam” vagy „állampolgári jogegyenlőség”, „állampolgári szabadság” alternatívát felvesse. (MP: 1912: 473, 1913: 435)

Amikor az értelmiségi munkamegosztás Trianon következtében felborult, az egykori közhivatalnoki csoport arra kényszerült, hogy maga fogalmazza meg társadalmi koncepcióját, egy olyan koncepciót, amely az állam (azaz ők maguk) segítségével a keresztény középosztályt (azaz őket) a másik (jelentős részben zsidó) értelmiségi-polgári csoport rovására pozíciókhoz juttatja. (Hajdu:1980-1981: 15, Szabolcs:1965: 13-16, Lackó:1975: 318 sköv) Mivel a köztisztviselői rétegnek nem volt versenyképes társadalmi ideológiája (hiszen a reformkonzervativizmus a nagy tömegekben sohasem interiorizálódott), egyetlen megoldás maradt számukra: az államnemzeti ideológiához közvetlenül hozzárendelték antiliberális, antiszocialista társadalmpolitikai érdekeiket. Éppen ezért „a nemzeti érdek”, a „nemzeti tudat” érvrendszere az 1919 utáni speciális magyar viszonyok között nem „a szembenálló társadalmpolitikai érdekek közötti közös minimum” ideológiája volt, mint a nyugati országokban, hanem meghatározott társadalmpolitikai célok ideológiája más — liberális, radikális, szocialista — társadalmpolitikai célokkal folytatott harchoz.

A hazafias nevelés antiliberális átalakulására tehát megértek a feltételek.

A valláserkölcsi nevelés hívei viszont a forradalmak idején újabb érvanyagot gyűjtöttek antiliberális és antiradikális attitűdjükhöz, hiszen már az 1918-as forradalom csapást mért az egyházi birtokrendszerre, a vallás és közoktatásügyi igazgatás összefonódottságára. (Vö:Köte:1984: 437) Már a demokratikus kormány megtiltotta, hogy a hitoktatók, illetve az egyházi iskolák tanárai és igazgatói templomjárásra vagy egyházi rendezvényeken való részvételre kötelezzék tanulóikat. Már ekkor harc alakult ki a fakultatív hitoktatás elképzelése körül. A keresztény magyar középosztály köztudata az ateista propagandát társadalmpolitikai céllá tevő Magyar Tanácsköztársaság létrejöttéért is a liberalizmust és a radikalizmust tette felelőssé. (MP:1919: 92) A hitoktatás tehát antiliberálisabb lett, mint valaha. A „közös ellenség” — liberalizmus, radikalizmus, szocializmus, „bolsevizmus” — felismerésének ténye talán önmagában is elegendő lett volna a valláserkölcsi és a hazafias nevelés érdekköreinek egymásra találásához.

Ezt az egymásra találást Trianon még meg is erősítette: elvette az egyházak és az állam ellentétének legfontosabb tárgyát, azt, hogy az egyházak a szerb és a román szeparációs törekvéseket, a szlovák kultúrnemzeti ambíciókat támogatták. Az ellenforradalom pedig a koalíciós kormányzat értelmiségpolitikai és oktatáspolitikai pozícióit (Haller, Vass miniszterségével) tartósan keresztényszocialista politikusok kezére juttatta. (Mann:1997: 11) Így a VKM apparátusának — mint az oktatás nemzeti egységének felelőségének — természetes tartózkodása a felekezetiességtől „felső” — azaz politikai — támogatás nélkül maradt. Ez is a két nevelési cél összefonódásának kedvezett. A Trianonban elcsatolt területekről elüldözött/elvándorolt köztisztviselők állás- és pozícióhiánya, illetve az államháztartás helyzetéből következő közalkalmazotti lépítések egyaránt azt követelték, hogy a politika ne egyszerűen a tisztviselők és a tanárok Tanácsköztársaságban játszott szerepét vizsgálja, hanem komplexebb ideológiai szelekciónak vesse alá őket: vizsgálja azt, hogy már 1918 előtt eleget tettek-e egy igazából csak később megjelent elvárásnak, a keresztény szellemű nevelésnek. Ugyanezen körök állásigénye megnyitotta az antiszemitizmus zsilipjét, amit politikai katolicizmussal, a hitoktatók antijudaizmusával és antiszemitizmusával is meg lehetett támogatni. 1918 előtt a nemzetiségiekkel szemben csak az asszimilálódó zsidósággal együtt volt esély a magyar többség megteremtésére — ez az ok Trianon után elenyészett. (A kisebbségi magyar társadalomban nem enyészett el: így például az Erdélyi Magyar Párt mindvégig a zsidók magyar nemzethez tartozását vallotta.) (Gonda:1992: 302, Szabó M.:1995: 120) A közös ellenség megjelenése és az elválasztó okok megszűnése együttesen hozták létre a „keresztény-nemzeti” ideológiát. E konzervatív eszményeket sugalló hazafias

nevelés a húszas években összefonódott a valláserkölcsi neveléssel, színezte utóbbi tartalmát — de az életrend és a világnézeti nevelés szabályozását gyakorlatilag mégiscsak átengedte a valláserkölcsi nevelésnek. A hazafias nevelés a húszas években beilleszkedett a tantárgyakkal, tantervvel operáló hagyományos oktatáspolitikai logikájába: nem véletlen, hogy a differenciált középiskola egységességét nemzeti *tantárgyakon* keresztül kívánták garantálni. (Vö:MP:1928: 178) A nemzetfogalom konzervatív kormány számára kívánatos alakítását pedig szakmapolitikai eszközök közbeiktatásával — például a Magyar Történelmi Társulat nemzeti tudat szempontjából fontos kiadványsorozatainak támogatásával, a *Magyar Szemle* című folyóirat középiskolák számára történő tömeges megrendelésével, a tanárképzés ideológiai tárgyakkal való feltöltésével — oldották meg.

A húszas években tehát az oktatáspolitikán belül nem jöttek létre olyan önálló „felelősségi körök”, ahol a nacionalizmus önmagában legitimáló erő lett volna. A társadalom önmagukat így legitimáló köreit pedig az oktatási kormányzat többé-kevésbé volt csak képes távol tartani az iskolától. (Jellemző, hogy a numerus clausus szempontjából szükséges igazolást, miszerint a felvételre pályázó polgár nemzethűségi és erkölcsi tekintetben megbízható, nem valamiféle elkülönült politikai szervezet, például az egyetemi diákszövetség vagy a Társadalmi Egyesületek Szövetsége helyi szervezete, hanem maga az államigazgatás, azaz a helyi rendőrség adja ki. Ennyiben a szélsőjobb egyik legfontosabb célja, az ellenforradalom idején kivívott „hatáskörök” átmentése egy konszolidált világba — nyilvánvalóan kudarcot vallott).

A hómani nemzetnevelés koncepciója a harmincas években viszont már *új tárgyakat* (például átalakított osztályfőnöki óra), és új direkt eszközöket (pl. az érettségibe beépítendő tanügyigazgatási politikai minősítés) használt a nemzetnevelés érvényesítésére. (Mann:1997: 79) E politika egyik legfontosabb sajátossága, hogy a hazafiasság meglévő mértékét — egy nacionalista rendszer fennállásának 18. esztendejében — még mindig kevesellte. *Kemenes Illés* tankerületi főigazgató sajnálattal állapította meg, hogy „... tanuló ifjúságunk hazafias lelkesedése lohadóban van. Unottan vesz részt az ünnepélyeken, lelkesedni egyáltalában nem tud. Általában az alsóbb osztályos tanulók magatartása nem ad gondot. Ezzel szemben a felsőbb osztályos tanulóknak lelki sivársága annál megdöbbentőbb képet nyújt.” (OL:K.592 118. cs.) Ennek okait Kemenes részben a nyomorúságban látta, részben a „nemzetietlen, kozmopolita sajtóban”, a „mozik léhaságában”, melyből világosan kitűnik: a nemzetietlenség-vallástalanság vádjá nem más, mint a nem ellenőrzött piaci kultúra és az államhivatalnok-államegyházi típusú ideológiaformáló tényezők konkurenciájának, konfliktusának burka. „Nem fojthatom el azon aggodalmamat sem — hogy a rosszul fizetett tanító tanárnemzedék, különösen annak fiatalabbja, amely fiatalsága miatt is hajlik az új eszmék meggondolatlan befogadására, elkeseredés szülte elszólásában, végigszánt a végeredményben eszményi lelkű fiatalság belső világán. Éppen ezért veszedelmesnek tartom azt, hogy teljesen fiatal tanítók és tanárok munkájára bizzuk a különösen veszedelmes fővárosi ifjúságot” – érvel Kemenes. (OL: K. 592 118. cs.)

Egy további generációs fordulat, a nemzedékváltás sajátos tünetével van dolgunk. A jobboldali radikalizmusra, a totalitarizmusra nyitott nemzedék, amely – az 1930-as években - eltávolította a dualizmus-kori gárdát, már aggodalommal nézett a következő generációra. Azokra, akik nem a fronton szereztek politikai élményeiket, akik nem a jobboldali diákmozgalmakban szocializálódtak. A huszonévesekre, akik már az adott világot tekintették egy konszolidált, s számukra reménytelenül túlhierarchizált világnak. A fiatalokra, akiknek a gömbösi fordulat már semmit nem ígérhetett, fokozottan hatottak a rendszer totalitáriusabb formáját is jobboldalról kritizáló eszmék. E tanárok, s főleg tanítók lesznek Mlotay, Imrédy, Rajniss követői. (Sipos:1970: 181, Lackó:1975: 324)

A tantervi és tanügyigazgatási célkitűzések értelmében a tanulóknak a tantárgyaktól függetlenül — azaz *nem szakmai, hanem világnézeti bázison* — ismerniük kellett a nemzet történelmét, az „állam”, a „haza” és a „nemzet” fogalmát, a nemzet egységes célkitűzéseit, „nemzetünk nemzetközi helyzetét” és „céltudatos teendőinket”. A tanároknak iskolai és iskolán kívüli életükkel állandóan példát kellett mutatniuk *a hazafias magatartásra. (Utasítás:1936: 10)* A hazafiasság felfogása nemcsak a dualizmus liberális nemzetfogalmához képest alakult át, hanem az 1930-as évek fordulóján is van egy belső fordulat.

A húszas években a „nemzeti alapra való helyezkedés” a politikai-társadalmi legitimitás feltétele, s mint ilyen, ez a tanítói, tanári pályán való működés kritériuma is volt. A nemzeti alapon álló erők egy része kormányon volt, más része kormányközeli féllenzéki pozícióban, s küzdelmet folytattak azért, hogy ki legyen az úr a politikában, a társadalomban, az iskolában. Ez persze azt is jelentette, hogy aki ebbe a küzdelembe egyáltalán be akart szállni, az automatikusan használta a nacionalista frazeológiát. Így — bizonyos értelemben — a húszas évek végére a „nemzeti” szó inflálódott, elveszítette megkülönböztető jegyét, és így jelentős részét jelentéstartalmának is. Az ideológus csoportok ezzel látszólag célt értek, valójában azonban nem, hiszen a nemzeti ideológiának egyszerre célja az, hogy mindent áthasson, és hogy mindig találjon *nem eléggé nemzeti* erőket, hogy meghatározott hatalmi erőkiejtések ideológiájaként megmaradhasson. E második funkciónak csak úgy lehetett megfelelni, hogy elkezdtek a nemzetfogalom további — immár nem csupán a liberalizmust, radikalizmust, szocializmust, de a hagyományos alkotmányvédő konzervativizmust is kizáró — szűkítését, bizonyos csoportoknak lehetetlenné téve, hogy önmagukat az egységes nemzeti világnézet hívei közé sorolják. Ugyanakkor, mivel a kor éppen nem a „szűkülés”, hanem a „szélesedés” kora, a „tömegek kora”, meg kellett keresni az elvesző tömegebázis radikális, tömeges kompenzációját. Azaz a magyar nemzetfogalomból ki kellett rekeszteni a liberalizmust, sőt, részben — a szintén liberalizmusnak elkeresztelt — konzervativizmust, a pozitivista színvonalvédelmet is, és be kellett engedni a populizmust és a népiséget. Alapvetően ez a magyarázata az uralkodó körök részéről a népiséggel kötött történelmi kompromisszumnak. (vö: *Romsics:2001: 206 sköv, Szabó M: 1995: 152*) Az ilyen módon létrejövő nemzet gondolata azután már úgy lehetett kirekesztő, hogy nem került szembe a „huszadik század, a tömegek kora” szellemiségével. E koalíció, melyben az osztó fél mindvégig a politikai hatalom maradt, már deklarálhatta: ő a nemzeti érdek egyedüli hordozója, aki nem ért egyet a kormánnyal, az egyben a nemzettel nem ért egyet, aki nem adja fel egyéni vagy csoportcéljait a kormányzati politika kedvéért, az úgy tekintendő, mint aki egyéni érdekeit az ország, a nemzet érdeke fölé helyezte.

A húszas évek ideológiája bevallottan többféle „nemzeti” ideológia koalíciója. Hóman a tankerületi főigazgatóknak viszont az összeolvadást és nem a koalíciót hirdette: „Ami kis véleményeltérés közöttünk van, azt a nemzeti cél érdekében el kell tüntetni. Felfogásom központi eszméje az öncélú nemzet.” (*OSZK Kt. Fond 15/19*)

Mindezek az irracionális hangzású fogalmak igen racionális, elemezhető értékprioritásokat takartak. A magyar és nemzetközi szélsőjobboldali ideológusok a 19. századi individualizmus és pozitivista tudományosság által jól felépített fogalmakkal kötötték össze a nemzet fogalmát. A „nemzetszemélyiség” (Kjellén, svéd jobboldali politikusfilozófus kifejezése), a „nemzetegyeniség” (Milotay István magyar újságíró kifejezése) egy szóba írott fogalmi feltételezik, hogy a nemzetet egyetlen individuumnak kell tekinteni. Ebből viszont az oktatáspolitikára természetes következtetésként adódott, hogy van *nemzetnevelés* is — hiszen ahogy az egyént, úgy a nemzetet is lehet nevelni. (Ennek a nemzetnevelésnek semmi köze az Imre Sándorhoz, amii egy alapvetően liberális koncepció (*Pukánszky:1995: 340*) És ahogyan az egyén belső ellentmondásai és vívódásai akadályozzák a hatékony cselekvést, úgy a nemzet „belső egyenetlensége” is akadályozza azt. Mi több, ahogyan a

fejlett egyénnek van világnézete, úgy a nemzetnek is van, s ez a „tagolatlan nemzeti világnézet” fogalmában jelenik meg.

A szélsőséges nacionalizmus gondolatkinsének objektíve a legjobb közeg az ideológikus oktatási rendszer, ezen belül pedig a tanügyigazgatás. Mindaz a szakmai kompetencia, ami az elmúlt évszázadok során az egyének nevelése során az oktatásban felhalmozódott, hirtelen transzformálódik s legitimációt ad arra, hogy a teljes népesség felett gyakoroljanak „nevelői” kontrollt. Elfogadott gyakorlat ugyanakkor, hogy minél nagyobb létszámú és minél magasabb korú a megnevelendő közösség, annál magasabb szintre kerül a szakmai kompetencia, annál fontosabb és elismertebb lesz az oktatási rendszeren belül a tanügyigazgatás. Amíg ugyanis pusztán a tantárgy megtanítandó és a gyermek a megnevelendő, addig a tantárgynak megfelelő szaktudományág egyetemes értékei és normái jelentik a szaktanári legitimáció forrását. A nevelési tapasztalat, a pedagógiai szaktudomány a tanárság mint szakma legitimációjának forrása. Viszont, amikor a *nemzetismeret* válik megtanítandóvá és a nemzet nevelése válik céllá, akkor a szakmai legitimáció összezsúszik a tanügyigazgatás politikai legitimációjával. (MP:1940: 166) Hiszen — nem lévén *nemzetszakos* tanárok — a kormányzat, illetve a tanügyigazgatás tekinthető „szakmailag” kompetensnek az oktatás „nemzetismereti gerincére” vonatkozó kérdésekben. S hasonlóképpen, senkinek nem lévén tapasztalata, didaktikai képzettsége arról, hogy hogyan kell „nevelni egy nemzetet”, ennek kompetenciája is azok kezébe kerül, akik „közelebbről” látják a dolgokat, közelebb vannak a „nemzet sorsát intéző tényezőkhöz.” Még tovább menve a fogalmak elemzésében: a nemzet, mint cél megjelenése (az öncélú nemzeti nevelés azt jelenti, hogy a tevékenység célja maga a nemzet) óriási lehetőséget kínált fel az uralkodó eszmék irányítóinak: a nemzet szót két értelemben használják, úgy mint *meglévő* dolgot, melyre mint hatalmuk forrására lehet rámutatni, illetve mint *elérendő*, létrehozandó, felépítendő, megszilárdítandó valamit, amelyre mint tevékenységük céljára lehet rámutatni. A kettős jelentésből következik, hogy egyfelől joguk van minden rendelkezésre álló emberi és tárgyi erőforrás igénybevételére céljaikhoz, s csak nekik van joguk *a létező nemzetből a kívánatos nemzet* felé vezető utakat megjelölni. Ennek érdekében akár saját eredeti legitimációs bázisukat is átformálják, a leendő nemzet nevében a meglévő nemzetből bárkit kirekesztenek. Azaz a nacionalista ideológia egyszerre *állapotideológiaként* és *programideológiaként* szolgált.(vö: Szabó:1995: 152)

A hazafias nevelés illetén irányú átalakulása már nem egyszerűen a valláserkölcsi neveléssel egy irányban ható, azzal összefonódó nevelés volt, hanem bizonyos mértékig az irányítás átvételét jelentette: „a nemzeti világnézet”, „nemzeti erkölcs”, „magyar jellem” kifejezések utalnak erre — a „magyar” és a „nemzeti” jelző az esetek bizonyos százalékában a „keresztény” jelző helyére került. Más esetekben a két jelző mintegy közösen jelez valamit, és ezzel a két jelző egymást úgy támasztotta alá, hogy mindkettőt pontosította és szűkítette.

A fentiekben egy olyan ideológia „működését” körvonalaztuk, mely értelemszerűen újonnan született – s kizárólag a történelmi ország széthullása utáni, forradalmak utáni élethelyzetből meríthette támogatói körét. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy e *modern* jobboldali ideológiaelemek nem önmagukban felelősek azért, hogy a magyar nacionalizmus a magyar zsidók kirekesztésének ideológiájává válhatott – széles felelősséget kell vállalniuk ezért a tradicionalista kereszténység képviselőinek is.

A magyar keresztény egyházak antiszemita tradícióit két forrásból eredeztethetjük. Az elsőt a 19. században keletkezett érdekviszonyok képezik. Ismert, hogy a dualizmus kora a nagy történelmi felekezetek iskolai versengése szempontjából leginkább a zsidó-nem zsidó különbségek egyre fokozódó ütemű növekedését jelentette. (vö: Karády: 2000: 223 s köv) Ezt azonban a felekezetek, mint iskolafenntartók, és mint intézmények nem élhették meg az *izraelita egyház* előretörése gyanánt, hiszen nem járt az izraelita fenntartású intézmények

növekedésével. Sőt, egyre fokozódó mértékben az izraelita vallású egyének állami és egyházi iskolákban való megjelenésével járt együtt. A keresztény egyházak (ha beszélhetünk egyáltalán ilyen aggregátumról) számára az iskolázott izraeliták arányának növekedése sokkal inkább a szekuláris (saját hívőikre is szekularizálóan ható) konkurencia növekedését jelentette, mint konfesszionális konkurenciát. A zsidóság iskolázottságának növekedése éppen azért veszedelmes a keresztény egyházak vezérkara szemében, mert „csökkenti a zsidó mivoltot”, azaz nem zsidók számára is követhető modern életmódminták követését valószínűsíti, a keresztény társadalommal való társadalmi keveredést, vegyesházasságot valószínűsíti. Ilyen értelemben a keresztény egyházi vezetések elemi érdeke volt, hogy a „zsidókat zsidóbbá tegye” – így csökkenhetett annak valószínűsége, hogy „a keresztények kevésbé lesznek keresztények” azaz kevésbé rendelik alá párválasztási, iskolázási, művelődési stb startégiájukat egyházuk tanácsainak.

Lehetséges persze, mélyebb „zsigeribb” magyarázata is az egyházak viselkedésének. Nyíri Tamás és Majsai Tamás mélyen elemezték a kereszt(y)én(y) teológiai antijudaizmus és a politikai antiszemitizmus összefonódását. (*Nyíri:1986: 10, Majsai:2003: 15*) Ez kimutatható az egyházi kiadású hittankönyvek, illetve más tankönyvek jó részében is. A politikai katolicizmus, illetve Baltazar püspök halála után a „politikai protestantizmus” jelenléte az oktatási szférában a húszas évek folyamán inkább a kormányzat jobbszárnyának, mint a dualizmus kori értékekhez ragaszkodóknak volt előnyös. A katolikus folyóirat-irodalom markánsabb — és korszerűtlenebb — jobboldaliságot képviselt, mint például a *Magyar Szemle*. A történelmi kereszt(y)én(y) egyházak felső vezetésének zsidóellenessége még azt is tolerálhatóvá tette számukra, hogy törvényesen elismert felekezethez tartozók jogkorlátozásáról — először a magyar történelemben — ne rendelet, hanem törvény döntsön. (Az 1920-as egyetemi numerus clausus törvény – melyről már többször volt szó ebben az előadásban - nem módosította sem az Eötvös-korabeli, sem a Csáky-féle egyházpolitikai törvényeket: „a népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozók arányszámának” betartásáról szólt. Miniszteri rendelet szögezte le, hogy az izraelita felekezethez tartozók egyazon népfaj és nemzetiség tagjaiként tekintendők. Az a szigorú magyar törvényes elv, hogy a nemzetiség és a felekezetiesség két különböző kategória, a magyar történelmi egyházak ellenzése nélkül *miniszteri rendelettel* módosított! Hasonló szimptóma, hogy a történelmi egyházak *nem* emeltek kifogást az ellen, hogy a „keresztény” jelző a negyvenes évek magyar sajtójában és köznyelvében ne vallásos elkötelezettséget, hanem a „nemzsidó” mivoltot jelölje.

A magyar történettudomány a keresztény egyházak zsidókérdésben elfoglalt — s például az első zsidótörvény vitájában és megszavazásában megjelenő — álláspontját bőségesen elemezte már. Az oktatáspolitikai kérdésköréhez csak az tartozik, hogy a Szent István Társulat által publikált történelem tankönyvek a negyvenes években a magyar jobboldali propagandához és állami tankönyvekhez hasonló módon nyilatkoztak a zsidóságról. Az oktatástörténet írójának nem feladata, hogy értékelje a történelmi egyházak szerepét a szorosabban vett vészkorszak idején, témánkhoz csak az tartozik, hogy 1944 elején a történelmi egyházakban felemelték az áttéréshez szükséges hitoktatás idejét és követelményeit, nehezítve az átmeneti menedéket jelentő áttérést. (Mintthogy a koalíció 1945. január elején az egyház hatáskörébe utalta az egyházi személyek igazolását, az egyház megtisztítása és megtisztulása elmaradt.) (*vö: Balogh-Gergely: 1996: 289 sköv, Gergely: 1977: 243 sköv*)

A zsidókérdés és antiszemitizmus

Az 1919 előtti és utáni különbözőségek elősorolásának kulcsfontosságú eleméhez érkeztünk - szűkebb témánk szempontjából különösen. Ez pedig annak kérdése, hogy az állami politika korlátozza-e a zsidók iskolázását. Egyértelmű, hogy 1919 előtt semmilyen módon nem korlátozza azt, sőt nagyszámban teremt és lát el jogosítványokkal olyan új iskolatípusokat melyek a zsidó kispolgárság gyerekei számára rokonszenvesebbek lehetnek, mint a humángimnáziumok-reáliskolákat, polgárikat, felsőkereskedelmiket. Valamint: épít állami gimnáziumokat, s ösztönzi minden módon, hogy a felekezeti iskolák vegyenek fel más vallásúakat is.

Ennek eredményeképpen a „felülreprezentáció” – egy olyan szám mely azt mutatja, hogy az egyes felekezetekhez tartozók közül mennyivel többen járnak iskolába, szereznek középfokú, felsőfokú iskolai végzettséget, mint amennyi a társadalmi arányszám alapján „nyersen” várható lenne - nemcsak hogy kimutatható az izraelita, unitárius és evangélikus népességnél, de ennek mértéke — a kilencvenes években még a két utolsó öt év átlaga között is — az izraeliták és unitáriusok között tovább nőtt. (A gimnáziumokban és reáliskolákban a zsidók 4,5 szoros, az unitáriusok 2-szeres az evangélikusok 1,3 szoros felülreprezentációjáról beszélhetünk.) Némileg az egyéb iskolatípusok adatai is érintik a felülreprezentáció mértékét. A századfordulón az 5269 felsőkereskedelmis diák fele izraelita. (*MSÉ:1901: 141*), a tanítóképzés viszont — hétezeres nagyságrendben — leginkább a leendő népiskolai piachoz alkalmazkodik. A felekezeti felülreprezentációs jelzések azt mutatják, hogy az izraeliták felülreprezentációja a két háború között csökkenésnek indul. Az evangélikus népesség ezzel szemben végig egyformán felülreprezentált.

Karády Viktor elvégezte azt az igen komplikált számítást is, hogy mit láthatunk, ha számadatainkat a budapesti szülők felekezetenként eltérő társadalmi helyzetéből valószínűsíthető eltérő középiskolázási valószínűséggel kompenzáljuk. Ez a számított valószínűség – az izraelita felekezethez tartozók társadalmi tagozódása miatt – módosítja kissé az izraelita felülreprezentációt, de így is: mind 1900-ban, mind 1910-ben 1,43-szoros marad. (*Karády:1997: 158*) A Horthy-korszak Budapestjén azonban ez alulreprezentációvá alakul: az 1930/31-es tanévben 0,98-as, az 1935/36-osban 0,97-es és a későbbiekben is csökkenő reprezentációvá.

Az 1910-es országos 1,25-ös felülreprezentáció 1920-ra 1,27-re alakul – részben az első világháború éveiben még tovább növekvő izraelita részvétel, részben annak következtében, hogy Trianon következtében a felülreprezentáción belül is felülreprezentációt jelentő nagy neológ aggregátumok – Budapest, Szeged – részaránya megnőtt. Ehhez az állapothoz képest tehát az 1930-as 1,18-as felülreprezentáció lényeges visszaesést jelent.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a liberális korszakban az izraeliták jelentősen növelhették arányukat a középiskolázásban, ez a trend azonban 1919 után megfordult. Az izraelita szülők iskolázási ambícióit több dolog is visszavethette.

Először is az iskolák életében – fenntartótól gyakorlatilag független módon – az állami tanügyirányítás nyomására növekedett az izraelita tanulószám számára kellemetlen jelenségek jelentősége: nőtt a testnevelésórák és a testnevelés-oktatók befolyása – az egyetlen olyan tárgy, melyben a zsidókat – Karády adatai szerint – viszonylag rossz jegyekkel értékelték. Nőtt a tanórai és tanórán kívüli nacionalizmus, militarizmus, bajtársi egyesületek stb. befolyása.

Nőtt – már amennyire ez tanügy-irányítási iratokból, orális forrásokból rekonstruálható - a zsidó tanulókkal szemben diszkriminatív tanárok és iskolalátogatók befolyása, s ezen attitűdök jegyrontó hatása.

A „*numerus clausus*” eredményeképpen a főiskolára, egyetemre jutás lehetőségei a zsidó családok számára nagyon erősen lecsökkentek, épp ezért sokuk számára ésszerűbb volt gyermeküket a nem egyetem felé vezető, de a gazdasági életben jobban kamatoztatható felsőkereskedelmi iskolába irányítani. (vö: *Karády: 2000: 223 s köv*)

Ezek az állami lépésekből következő tényezők nyilván csökkentették a zsidók relatív iskolázási ambícióit.

A felekezeti gimnáziumok is tovább folytatták azt az intézménypolitikát, melynek következtében tovább csökkent a zsidók aránya: a katolikus szerzetesiskolákban az 1925-1937-es időszakban 6,1-ről 3,9 %-ra, a reformátusokba 9,3 %-ról 7,0-ra, az evangélikusban 18,7-ről 14,6-ra. Nem ismerjük a kiszorítás pontos módját: a „szellemiségen” kívül talán a zsidókat sújtó extra tandíj jöhet itt szóba. (*Karády:2000: 180*) Természetesen ez a trend nem lehetett független az állami politikától, hiszen az egyházi iskolák kontrollja ebben az időszakban emelkedett.

Teljesen új tendenciaként jelentkezik, hogy az állam immár nem akadályozza, hogy a királyi katolikus iskolák is megkezdjék az izraeliták kiszorítását (9,6 ill. 5,1 %) illetve, hogy az 1908-1915-ös időszakban 34,2 ill. 31,2 %-os izraelita tanulótömeggel rendelkező állami és városi szektorban is lecsökkenhetett az izraeliták aránya, mégpedig az 1925-1931-es időszakban 23,3, az 1931-1937-es időszakban pedig 18,5 %-ra.

A középiskolai mobilitást közvetve a *numerus clausus* is érinti, hiszen a középiskolázás leginkább természetes társadalmi bázisaként szolgáló kispolgárságban a zsidóság rendkívül felülreprezentált. A legalább négy középiskolai végzettséggel rendelkező anyai nemzedéket tekintve természetes rekrutációnak *a zsidóság nagyjából a spontán helyén – 25 % körüli értékkel – 1920-ban van, a középiskolai részvétel ettől kezdve évről évre esik, noha a tíz évvel későbbi anyanemzedékben némileg még nagyobb is a négy középiskolát végzett izraelita nők felülreprezentációja.*

A potenciális apák (a legalább négy középiskolát ill. polgárit végzettek) között a zsidók aránya, az országos átlag 14,7 %-ához képest 53,5 %, (*MSK:76.k.:38, 64*), a következő évtizednyi nemzedékben a 15,3-hoz képest 56,9. Ez azt jelenti, hogy a zsidóság felülreprezentációjának – szabad érvényesülés esetén – 3,63-szorosról 3,71-szeresre kellene nőnie: ehhez képest, mint említettük csökkent.

A középfokra jellemző arányszám csökkenések azonban jelentéktelenek a felsőfokon folyó csökkentésekhez képest. Mivel ez az első olyan törvény, mely nyíltan a diszkrimináció álláspontjára helyezkedik, s mely Európa első zsidótörvénye teljes joggal felmerül a kérdés: a fehérterrorista különítmények és az egyetemista csoportok közötti összefonódás – azaz a pillanatnyi erőszakhatalom e a magyarázat a *numerus clausus*ra, vagy pedig mélyebb strukturális okok rejlenek a *numerus clausus* mögött? S ezek a strukturák az uralmi rendszerben rejlenek, vagy mélyebb „nemzeti determinációk”?

Ezt a törvény születési körülményeinek pontos számbavételével próbáljuk kideríteni.

Tudjuk: az antiszemitizmus egyes történeti korokban különböző funkciókat betöltve, különféle okoknál fogva, különféle intenzitással, de igen tartósan létezik. E létezőmódok *különbözősége* Nyugat Európában elég látványos – nálunk kevésbé, a folytonossági látszatot az kelti, hogy Magyarországon – talán még inkább, mint Ausztriában és Németországban – *összetorlódnak* az egyes társadalmi rendszerek, s így egymásra épül az egyes társadalmi rendszerekre jellemző, eltérő okú antiszemitizmus is. A középkor tipikusan felekezeti antiszemitizmusa még ott kísért a tisztaeszlári vádban, sőt a katolikus egyház 20századi állásfoglalásaiban is. (S hogy Püski sikerrel adhatta ki Bary József ügyész vérvádból kiinduló emlékiratait, azt bizonyítja: még az 1940-es évek antiszemita piaca is vevő volt a felekezeti-középkori típusú antiszemitizmusra.) A tőkeellenes antiszemitizmus, a kora újkor

ellentmondásos viszonya a pénzhez és a kereskedelemhez tovább kísért a hatékony gazdálkodásra életmódja és attitűdjei miatt képtelen, eladósodott magyar nemességben s a romantikus paraszti antikapitalizmusban egyaránt. (*Kovács*)

Ez a tradicionális antiszemitizmus *magát a funkciót* gyűlöli, s olyan társadalmat szeretne, ahol ez a – pénzzel és modernizációval kapcsolatos, "közvetítő" – funkció hiányzik.

A 20. századi zsidóellenesség fő motívuma – és ebben a liberalizmusellenes és szocializmusellenes antiszemitizmus megegyezik – azonban a funkciót valójában *nem gyűlöli, hanem "irigyl"*: a funkció/pozíció *megszerzésének* ideológiája az antiszemitizmus, eszköze a zsidók kiszorítása az egyetemekről, egyes foglalkozási ágakból. (*Szabó: 1970: 81*)

Az álláshelyek előzetes elosztásának módszere a dualizmus korában még működik – közszolgálatok a keresztény középosztálynak, magánszféra a zsidó középosztálynak –, de az álláshelyek már a tízes évekre telítődnek, Trianon pedig világossá teszi, sokkal kevesebb a státus, mint a jelentkező. (*vö: Szabolcs: 1965; Hajdú: 1980-81*)

Ráadásul ezek a hagyományosan nagy részben zsidó középosztály által betöltött álláshelyek nemcsak státust, hanem hatalmat is jelentenek: hatalmat a társadalom ideológiai-politikai befolyásolásában, kulturális ízlésének befolyásolásában, s ez a zsidó sajtóval, művészetrel, irodalommal szembeni fellépés gyökere. Másfelől hatalmat jelent a polgárosodó társadalomban mind fontosabb *harmadik* szféra – a kereskedelem, szolgáltatások, szállítás stb. felett. Harmadrészt: a hagyományos vitadöntési mód, a keresztény középosztálybeli bírák hatalmát garantáló perek helyett a modern polgári társadalomban megnövekszik a magánmegállapodások, a peren kívüli ügydöntések aránya, és ezért megnő az ügyvédek társadalmi befolyása. Negyedrész: a társadalombiztosítás kiterjedése – hivatalnokai és alkalmazott orvosai – a nemzeti jövedelem növekvő aránya fölött rendelkeznek. (*Lackó: 1981: 184*)

S ahogy a munkásmozgalom kicsiny és üldözött szektából érdemi politikai erővé válik: a századfordulón már felbukkannak azok, akik nacionalista, antiszemita ideológiát használva akarják a munkásmozgalmon *belüli* vezető pozíciókat megszerezni a képzetesebb, jobban fizetett szakmunkásokkal, értelmiségiekkel szemben. Jellemző módon nemcsak az *ellenzéki* munkásmozgalomban, hanem még 1919-ben a Tanácsok Országos Gyűlésén is megjelenik antiszemita érvelés. (*TOGY: 1919*)

A tradicionális és modern antiszemitizmus torlódása következtében nem létezett olyan "zsidó stratégia" (cionizmus, asszimiláció a rendszer uralkodó köreihez, igazodás a radikális, ill. szocialista ellenzékhez, ortodox vallásosság stb.), amely megszüntette volna az antiszemiták fejében az antiszemitizmust – az egyik staratégia az egyik a másik a másik antiszemitizmus lángját éleszthette – s ráadásul ezek az antiszemitizmusfajták az egyének fejében keveredtek is.

A magángazdasági és közalkalmazotti állásokért Trianon következtében megnőtt versenyhelyzet, és a hagyományosan "zsidó" szférák ettől független jelentőségnövekedése gyakorlatilag az antiszemitizmus –hecckampányokon túlnövő – politikai megjelenését is elkerülhetetlenné tette. Mindez elég volt ahhoz, hogy a politikai életet hagyományosan domináló rétegek ne szálljanak szembe a "jobboldali kilengésekkel", s elég volt ahhoz is, hogy nyílt antiszemita programokat fogalmazó politikusokat támogassanak a *végrehajtó hatalom* bársonyszékeiben. Nem lett volna elég ahhoz azonban, hogy a *Corpus Iuris* Európába tagolódottságát büszkén hangoztató magyar középosztály a zsidóság erőszakos visszaszorításának eszközévé tegye a *magyar törvényhozást*.

A magyar jogállamiság nagy hagyományának kisebbségbe szorulásához az volt szükséges, hogy a gettóból kilépett zsidóság különböző képviselőinek elhelyezkedését a politikai, társadalmi erőterben (azaz a polgári radikalizmus, a liberalizmus, a szociáldemokrácia és a kommunizmus támogatását) össze lehessen kapcsolni a közép- és alsórétegek

tudatában az ország széthullásával. A "nemzet" immár legitim módon kerülhetett szembe a "haladással", a nemzeti középosztály úrrá lett a belénevelt állampolgári egyenlőségeszmén: hallgatott érdekeire és – korábban szégyellt vagy visszafojtott – érzéseire, s zöld utat adott a zsidóság visszaszorításához. S míg a konkrét kezdeményezést a *numerus clausus* létrehozására nem a kormány tette, hanem a jobboldali diákmozgalmak (vö: *Ladányi: 1981*), ill. az egyetemi orvoskar (vö: *Heksch: 1962*), e kezdeményezés "csendes tolerálása" a fentiekkel függ össze, és nem pusztán a jobboldal elől történő visszavonulással.

Két kérdés vár megválaszolásra, ha megértettük, miért vált elfogadhatóvá a magyar középosztály számára, hogy törvénnyel korlátozzák a "zsidóság térhódítását."

Az első: melyik szféra "vezényelheti le" a zsidóság háttérbe szorítását? A kommunizmus után vállalhatatlan volt a *tulajdon* korlátozása – így a zsidók tulajdonát még akkor sem lehetett volna elvitatni, ha a nagytőke nem játszott volna jelentős szerepet az *Anti-Bolsevista Komitee* támogatásában, s nem lett volna része az ország uralkodó elitjének. Szintén rendkívül súlyos feszültségeket keltő megoldás lett volna a magánmérnökök, ügyvédek, orvosok működésének felekezeti szempontokat felhasználó, kamarai típusú korlátozása, s ilyen helyek biztosítása a középosztálynak. Nyilvánvaló volt továbbá, hogy a menekült, munkanélküli *államigazgatási* tisztviselőket a gazdaság működésének fenyegetése nélkül nem lehetett minden további nélkül *gazdasági ill speciális szakértelmet igénylő* – ügyvédi, mérnöki, kereskedelmi levelezői – állásokba elhelyezni, az pedig nyilván fel sem merülhetett, hogy orvosi állásokat kapjanak.

Egyetlen megoldás maradt: "fiaikban kell megsegíteni" a magyar középosztályt az értelmiségi pozíciókért vívott harcban, azaz *az oktatási szféra szelekciós mechanizmusán keresztül*.

A kérdés – miután beláttuk, hogy e lépés csak a VKM dolga lehetett –már csak az: hogyan dőlt el, hogy a szelekciót a középiskolai vagy az egyetemi felvételnél végezze-e az oktatási kormányzat. A döntést három tényező könnyítette meg.

Először is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak egyébként is rendeznie kellett ezen hónapok egyik legsúlyosabb politikai feszültségét, integrálnia kellett a frontról visszatért jobboldali egyetemisták mozgalmait, melyek központi célkitűzése a zsidók kiszorítása volt. (Az izraelita hallgatók aránya a magyar felsőoktatásban – erre, amikor korábban a felülreprezentációról volt szó, nem utalunk 1871-ben 10,4, 1880-ben 20,1, 1890-ben 27,8, 1900-ban 28,4, 1910-ben 29,6% volt. Utóbbi már azt jelenti, hogy a felülreprezentáció közel 6-szoros. S minthogy a zsidók a középiskolában, ill. az érettségig jobb eredményeket értek el, mint a nem zsidók, egy egyszerű – a jó érettségit vagy valamiféle felvételt feltételül szabó – létszámkorlátozás még tovább növelte volna ezt az arányt.) Másodszor az a tény, hogy az egyetemi zártszám – az értelmiségi túltermelés, ill. túlszűfoltóság csökkentése jelszavával – az antiszemita cél néven nevezése nélkül is betervezhető és később védhető volt, valamint ehhez még az egyetemek professzori karának támogatását is meg lehetett szerezni. Harmadszor pedig az, hogy az egyetemi zártszám a gazdagabb – és ellenzéki magatartásuk esetén a rendszer számára veszélyesebb – izraelitákat kevésbé sújtotta, mint egy középiskolai, hiszen ők képesek voltak fiaik külföldi taníttatását finanszírozni, viszont túrheterogén lett volna számukra, hogyha fiaikat, lányaikat már gyermekkorukban külföldre kelljen küldeniük. A felemelkedő – és tömegével a keresztény középosztály számára igazi konkurenciát jelentő – zsidó alsó-középosztályt így is távol lehetett tartani az értelmiségi pályáktól, de mégsem kellett arra kényszeríteni őket, hogy még érettségit se szerezhessenek, ami nyilván elviselhetetlenné tette volna e rétegek jövőképét.

Áttérve tehát a *numerus clausus* előkészítésére: az egyetemi szférában a többféle eredetű antiszemitizmus összefonódását kitűnően tanulmányozhatjuk azon, hogy az izraelita hallgatók által egyáltalán nem látogatott katolikus teológia, s a "zsidókérdésben" fokozottan

érintett orvoskar jár a mozgalom élén. Az is kitűnik, hogy az erőszakos hallgatói csoportok és az egyetemek vezetőinek kompromisszumában – azaz abban, hogy az egyetem maga segítse a hallgatók egy részének kiszorításában az “erőszak” elkerülése végett –, annak a kompromisszumnak az előképét kell látnunk, amit a különítményesek és Bethlen-ék kötnek majd meg. Az egyetemi tanácsok részben saját elveiket is feladják, hogy az egyetem ellenőrzését, a szelekció feletti kontrollt saját hallgatóiktól visszaszerezhessék. Nem véletlen, hogy a szélsőjobboldali hallgatósággal teljesen egyetértő Bernolák professzor – miközben előadja azt a módosító javaslatot, melynek révén a *numerus clausus* a zsidók megkülönböztetésének eszközévé válhatott – az egyetemi ifjúság visszafogását szorgalmazza. (vö: Ladányi: 1981; Szegvári: 1988)

A második megoldandó kérdés az volt: hogyan vállalhatja a kormány az európai politikai botrányt, amit a törvényjavaslat várhatólag kivált, s hogyan őrizheti meg a párbeszédet a zsidó, ill. konvertita nagytőkével.

Erre a következő parlamenti játék bizonyult alkalmasnak. A benyújtott javaslat eredetileg ideológiailag “semleges” volt: pusztán a felvehető hallgatók létszámának miniszeri meghatározását tette lehetővé. Ezt a kormány a külföld s a magyar nagytőke előtt is vállalhatta. A teljes törvényszöveg – bizonyos források szerint előre lejátszott forgatókönyv alapján – két lépcsőben vált teljessé.

A törvényjavaslat – egyébként Klebelsberg Kunó, későbbi kultuszminiszter, a pénzügyi bizottság akkori elnöke, s Vass József kalocsai nagyprépost, későbbi kultuszminiszter mint oktatási bizottsági elnök nevével is fémjelzetten – bizottsági javaslatok nyomán ölt ideológiai jelleget “az erkölcsi és nemzethűségi megbízhatóság” bekapcsolásával. A “népfajok és nemzetiségek arányszámának betartásáról” szóló indítvány – mely végül nyíltan zsidóellenes törvényt csinált a *numerus claususból* – viszont már a plénumon hangzott el. (Más kérdés, hogy ezt a munkamegosztást már a kormánypárt értekezletén elhatározták, ahol a volt borsodi főispán, a párt alelnöke által vezetett csoport kisebbségbe szorult a bizottsági módosítással kiegészített eredeti javaslat támogatásával, s a Prohászka Ottokár püspöktől is támogatott módosító javaslat megtételével megbízták Bernolák professzort. (Ladányi: 1981: 152)

Az így kialakuló végleges törvényjavaslatot – tehát a kormánypárti értekezlet érdemi támogató döntése ellenére – csupán ötvenhét szavazták meg és heten szavaztak ellene. *A képviselők fele sem volt jelen* – erre az akkori házszabály lehetőséget adott. Erre nem elegendő az a magyarázat, hogy pl. a “csizmás” kisgazda képviselőket nem érdekelte a dolog. Összehasonlításképpen: a botbüntetés bevezetésének szavazásakor – ami pedig szintén botrányos volt – pl. százhatvan volt jelen. Érdemes megemlíteni, hogy maga a kultuszminiszter és államtitkára – akik nem kerülhették el a jelenléteket – a *numerus clausus* törvény ellen szavaztak. Nincsenek jelen a szavazáson például (a húszas évek politikai életében jártasabbaknak talán mond valamit a névsor) Andrássy, Pekár, Friedrich, Bárczy, Beniczky, Hegyeshalmy, sőt – az opponáló Haller István kultuszminiszter, és az igennel szavazó Sokorópátkai Szabó István kivételével – a teljes hivatalban lévő kormány távol marad. Nincs jelen tehát maga Teleki, Bleyer, Korányi, Benárd, Nagyatádi sem. Nincsenek jelen az egykori és leendő kultuszminiszterek (a köznevelés tárgyaként bársonyszékbe ülő sportolót, Karafiáthot leszámítva) Apponyi, Dömötör, Vass, Klebelsberg, Ernszt.

E névsor mutatja, hogy sem a törvény mellett szavazni nem lehetett annak, aki tekintélyes politikus kívánt maradni, továbbra is nemzetközi szinten óhajtott mozogni, sem ellene, aki fizikailag a különítményesekkel, társadalmilag pedig a *numerus clausus*-ban érdekeltté tett magyar középosztállyal nem kívánt szembefordulni. Másfelől persze talán az sem véletlen, hogy amennyiben az ellenszavazók távol maradnak, a ház határozatképtelenné

válik, így ők – köztük tehát Haller István kultuszminiszter – jelenlétükkel mégiscsak a törvény létrejöttét biztosították.

A törvényben – noha a képviselőházi vita persze egyértelművé tette a jogalkotói szándékot – sem a “zsidó”, sem az “izraelita” szó nem szerepelt. A keresztényszocialista kultuszminiszter által kiadott végrehajtási *rendelet* a népszámlálás adatai alapján felsorolja a magyarországi nemzetiségi arányokat és az *izraelita felekezetűek* arányát! A dolog már statisztikailag is abszurdum volt: az izraelitákat egyetlen népszámlálás sem tekintette nemzetiségnek. Jogi szempontból még döbbenetesebb, hogy a miniszteri rendelet „megemlíti”, hogy az izraelita felekezet ebben az esetben nemzetiségnek tekintendő. Úgy tűnik azt a hihetetlen fontosságú magyar alkotmányos elvet, hogy a nemzetiség és a felekezet semmilyen összefüggésben nem mosható össze, nem azonosítható – 1848 óta a legkülönbözőbb törvények alapultak ezen a jogi alapvetésen –, e miniszteri rendelettel semmibe vették.

Figyelemre méltó, hogy a *numerus clausus* nyílt támogatását egyébként nem szívesen vállaló bírói karnak “nem tűnt fel”, hogy (kvázi-alkotmányerejű, hiszen az 1848-as áprilisiak annak számítottak) törvényt rendeleti úton módosítottak. S a jogállásukkal kapcsolatos kérdések “rendezési szintjére” oly kényes katolikus és protestáns egyházak sem emelték fel szavukat a veszedelmes precedens ellen. A *numerus clausus*t tehát nemcsak liberális, vagy az állampolgárok egyenlőségéből kiinduló érveléssel lehetett volna támadni, hanem “semleges” jogászai eszközökkel is. Ez mégsem történt meg. S a néhány aktív polgári liberális politikuson kívül nem emelte fel szavát a magyar értelmiség, a magyar oktatáspolitikai elit többsége sem. Pedig az eredeti, orvoskar által kezdeményezett, egyetemi tanácstól támogatott javaslattal kapcsolatban (utalva annak nemzethűségi cikkelyére...) már Imre Sándor, a neves protestáns pedagógia-professzor, akkori politikai államtitkár megjegyezte: “...hütelennek mondják majd a nemzethez azt, aki haladást kíván. Erkölcsi szempontból pedig azt, aki nem köszön elég nagyot a papoknak.” (*Heksch: 1962: 619*)

A *numerus clausus* végrehajtását elsősorban az egyetemi létszámadatok változásán és az ezeket kísérő anyagokon kísérhetjük figyelemmel. A törvény elvileg 6%-ot engedett – emlékeztetőül: az egyetemek és főiskolák hallgatóinak 1915-ben 30,9%-a volt izraelita – ehhez képest 1921-ben 12,6%-a, 1926-ban 9,4%-a volt izraelita.

Vidéken, elsősorban Pécsen nem hajtották végre teljes mértékben a *numerus clausus* antiszemita cikkelyét, bár a zsidó hallgatók aránya itt is csökkent. Ennek magyarázata feltehetően az, hogy míg Budapesten tényleg túljelentkezés volt, addig vidéki egyetemek hallgatókkal való feltöltése nem volt annyira egyszerű. A helyi elit érdekelt volt abban, hogy többen jelentkezzenek, mint akik azután ténylegesen járni kezdenek. A Budapestről kiszorított zsidóság nagyobb arányban kezdte meg ténylegesen vidéki tanulmányait, mint a – megszorításokkal nem ösztönzött – keresztény középosztálybéli ifjak.

“A nemzethűségi, politikai megbízhatóság” betartását/be nem tartását lényegesen nehezebb ma megítélni. Túl azokon a szórványos adatokon, amelyek a baloldali mozgalmak egyetemi térhódítását mutatják, érdemes felidézni azt a statisztikai adatot, hogy 1924-ben a 9754 budapesti hallgatóból (tehát még ott is ahol az antiszemita cikkelyt megközelítőleg betartották) 6129-en semmiféle egyesületnek nem voltak tagjai (tehát a jobboldali diákegyesületeknek sem). Ha az újságolvasást politikai tájékozódási iránynak tekintjük kiderül, hogy a hallgatók negyede saját bevallása szerint nem olvas újságot, negyede viszont liberális lapot (is vagy kizárólag) olvas. (*Statisztikai Közlemények: 54/3, 68.*)

Ekkorra feltűnő új jelenség, hogy a diákok egy része tiltakozik a különítményesek egyetemi zsidóverései ellen, s hogy a tanulni vágyó diákok védelmet kérnek a bajtársi egyesületekbe való belépés kényszere ellen. (*NN: 1922–27, 17/404; ill. uo.: 26/361*) Klebelsberg az antiszemita pécsi zavargások szervezőit megfenyegeti, a soproni főiskola

ifjúsági bizottságát megkerüli, a főiskolát ideiglenesen bezáratja, 42 hallgatótól a menzajogot megvonja, nem törődik az országos diáksztrájkjal. (NN: 1922–27, 24/319, 26/265)

1926 őszén a budapesti egyetem rektora szerint a zavargásokat már nem a hallgatók, hanem a jobboldal zsoldjában álló külső erők szervezik, az igazoltatások pedig ekkor már a külső felbujtók kizárását célozzák.

Ugyanakkor a *numerus clausus* kiterjesztésére is történtek kísérletek. Ezek közül legjelentősebb az 1920. április 28-i, ill. egy 1924-es indítvány, miszerint zsidó tanerők nemzeti tárgyakat, ill. semmit se taníthassanak. Ez gyakorlatilag a bölcsészkar tanárképző intézeti *numerus nullus* jelentette volna, s a zsidó tanárok jelentős részének elbocsátásával járt volna. Gömbös 1923. december 17-i felszólalása a *kikeresztelkedett zsidó hallgatók izraelitának számítását követelte* – azaz már akkor nyíltan a későbbi Német Birodalom álláspontjára helyezkedett, amikor Hitler még évtizednyi távolságra volt a hatalomtól. *Gömbösnek ezt az álláspontját egyébként a budapesti egyetem orvoskarának többsége is osztotta.* (NI: 1920–22, 1/381; NN: 1922–27, 22/189, uo. 18/162)

Gömbös már 1923-ban követelte, hogy a *numerus clausus* diktálta arányok figyelembevételével honosítsák csak a külföldi diplomákat, majd a Csilléry vezette jobboldali orvosmozgalom nyomását felhasználva erőszakolták bele az 1924-es középiskolai törvénybe, hogy a külföldön szerzett diplomák honosításáról külön bizottság döntsön. (Kb. ezer fiú tanult akkor külföldön – zömében kényszerűségből. Taníttatásukkal – képviselői becslés szerint – kb. 20 milliárd koronányi valuta áramlott külföldre.) (NN: 1922–27, 18/162, 27/38, 22/159) Említhetjük a középiskolai felvételi elrendelését, melynek szintén antiszemita motivációja volt, s néhány év után Klebelsberg meg is szüntette. (Az izraelita tanulók aránya a középiskolákban az 1921-es 25%-ról 1926-ra 18,4%-ra, abszolút számban mintegy háromszerrel csökkent.) (Hét: 1, 191)

A korlátozásban ennél tovább lépő kísérletek is voltak. A parlament elutasította azt a képviselői indítványt, hogy a zártszám törvényt terjesszék ki a középiskolákra, és az ezt be nem tartó felekezeti iskolák államsegélyét vonják el. Hasonló sorsra jutott a szakiskolai *numerus clausus*ra vonatkozó indítvány. Ezek elutasítása már jelzi, hogy a klebelsbergi kultúrpolitika nem hajlandó tovább menni a megkezdett úton. (NN: 1922–27, 22/150, 25/15, 24/363, 29/84)

1920 óta a liberális ellenzék állandóan követelte a *numerus clausus* eltörlését.

1923-ban az eltörlést javasoló ellenzéki indítványról név szerinti szavazást is tartottak. Harmincheten mondtak igent (gyakorlatilag csak a szociáldemokraták és a liberálisok;) nyolcvannégyen nemet, százhuszonhárman ismét távol maradtak. Mindenesetre tény, hogy a centrumból sokan, akik a fajvédő cikkelyt annak idején nem akarták megszavazni, a *teljes eltörléssel most már aktívan szembeszálltak.* (NN: 1922–27, 8/249)

1925 után, amikor az eltörléssel kapcsolatos kormánypárti attitűdök is megjelentek, annak indoka nem pusztán a nemzetközi hírnév (egész pontosan a Népszövetség tiltakozása), vagy a távoli revíziós cél, hanem a kormánypártból és a – visszaszorulását konstatáló – jobboldali ellenzékéből is konkrétan néven nevezve, a további *hitelfelvétel* megkönnyítése volt. (NN: 1922–27, 37/20, 29/68, Spira) Magyarország eladósodása, nemzetközi tőkétől való függése tehát nemcsak a húszas évek első felének konszolidációját segítette elő, hanem továbbra is a jobboldali törekvések korlátozása irányában hatott a rendszer belpolitikai folyamataira.

A magyar konszolidáció erőire azonban nem lehet azt mondani, hogy kapva kaptak volna az alkalmon, hogy a jobboldal ellenében nemzetközi okokra hivatkozva felléphetnek a törvény módosításáért.

1925 decemberében a kormánypárt megvitatta a numerus clausus módosításának lehetőségét és a képviselők 80-85%-a az eltörlés ellen foglalt állást – s ez másnap az újságban is megjelent. (*Romsics, 1991, 201*)

Hegedüs Lóránt (a GYOSZ 1905 óta hivatalban lévő elnöke, Tisza régi hive, aki 1918-tól a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének elnöke is volt, s 1920 decembertől - 1921 szeptemberig pénzügyminiszter is volt, 1926 októberében azzal a hírrel fordult Bethlenhez, hogy Lucien Wolff (a Népszövetség Menekültügyi Főbiztossága tanácskozó bizottságának alapítója) a Népszövetség elé kívánja vinni a magyar numerus claususról is beszámoló Fehér Könyvét. Hegedüs – ebben az „Igen bizalmas” jelzésű levelében azt írja, hogy „leghelyesebbnek és leeurópaibbnak tartanám a megoldásnak azt a módját a magyar kormány a maga elhatározásából eltörli addig ezt a szerencsétlen és keresztényellenes törvényt”. Hegedüs aki levelében magát „liberális keresztény ember”-ként definiálta csak azt érte el, hogy Bethlen kikérte Klebelsberg véleményét az ügyben.

Klebelsberg aki ugyan sokat beszélt arról nyilvánosan, - sőt Beckernek, német kollégájának is azt írta, hogy elvi álláspontja a *numerus clausus* eltörlése lenne, 1926 november 3-n a következőt írta Bethlennek. „tisztán látom, hogy törvényünk mai szövegezése mellett a hágai Cour permanent elé a siker reményével nem mehetünk. Innét van Lucien Wolffnak és a hazai zsidóságnak bizakodó hangja”. Klebelsberg tehát ebben a legbizalmasabb levélben a Népszövetséget nevezi kényszernek, mely az ő és Bethlen álláspontját nehezíti és nem fordítva. Az „elvi álláspont” mögötti elvekről pedig jól árulkodik az a megjegyzése, hogy szerint Wolff népszövetségi kodifikációs munkája során „a felekezeti és faji kisebbségekre vonatkozó clausulákat úgy fogalmazta meg, hogy azok ellentétben álljanak a mi törvényünk 3. paragrafusával”.

Klebelsberg jövőre vonatkozó álláspontja és főleg attitűdje igen világosan bukkan elő a következő mondatból:

“A törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük.”

S kész is erre a technika: „Erre nézve meg is vannak eszméim (autonóm felvevőbizottság az egyetemen, az értelmi képességek az egyes tantárgyakra vonatkozó előmenetel mellett a magaviselet és a testnevelés osztályzatának hangsúlyozása stb.” A miniszter tehát – akkor még – elég megbízhatónak látta az egyetemi testületek antiszemitizmusnak a mértékét, a tanügyigazgatás erejét a magaviseleti jegyek lerontására (jellemző módon a szaktárgyi jegyek lerontására nem. Klebelsberg mindennapi percepcióval érzekelte a tudományosan csak napjainkban feltárt jelenséget zsidók rosszabb testnevelésjegyeiről (*Karády, 1995, 41*), vagy éppen abban bízott, hogy a jobboldali testnevelőtanárok (*Szabó, 1996, 140*) még nagyobb keménységgel fognak osztályozni, ha tudják, hogy azon a keresztény és zsidó felvételizők közötti választás fog múlni. (

Klebelsberg a kormánypárt szavazói táborát úgy érzekelte, hogy „a választások esélyeit lényegesen rontaná, ha most a numerus clausus módosítása tekintetében egy novellát terjesztenék be” (mármint a parlamentbe).

Végző összegzésében leszögezte: „A zsilip teljes felhúzását katasztrofálisnak tartanám”. (*Bethlen, 1972, 255-257*)

Bethlen is megtanulta már ekkorra, hogy nyilvánosan nem illik zsidózni. Az a Bethlen, aki miniszterelnökségének második évében még így beszélt: “A kereszténység számára vissza kell szerezni a gazdasági és kulturális életben elveszített pozíciókat”. Ez az 1922-es (!) bethleni érvelés tartalmában semmiben nem különbözik az 1938-as zsidótörvény érvelésének tartalmától.

Klebelsberget – Bethlenhez egyébként láthatóan hasonló – “elvi álláspontján” túl nyilván az a speciális kapcsolatrendszer is motiválhatta a módosításban, mely a természettudományi kutatásokat finanszírozó, s a legkülönbözőbb kulturális vállalkozásokat elképesztő mértékig segítő liberális nagytőkéhez kötötte. (A *Magyar Szemle* megalakulásakor pl. Kornfeld azt a “szponzoráció-történelemben” egyedülálló ajánlatot tette, hogy forrásai másfél évig *korlátlanul* rendelkezésre állnak a *Magyar Szemle Társaságnak*, s a folyóirat későbbi magángazdasági előfizetési a szerkesztőség felismerése szerint kifejezetten támogatás jellegűek voltak.) (OSZK Kt.: *Fond 1.*)

1926-tól a zártszámot – Klebelsbergnek a törvényhozást kikerülő beavatkozása következtében – már nem a felvettek tényleges számához, hanem a keretszámhoz kellett mérni. Ennek valódi okáról Becker porosz kultuszminiszternek írt: “A teljes eltörlés a kormánytöbbség összetétele következtében még megoldhatatlan... jogosítva vagyok a keretszám emelésére és ha ezt bőségesen gyakorlom, akkor a zárt szám illúzióvá válik...” (OSZK Kt.: *levelestár, Klebelsberg Beckerhez: 1928. okt. 16.*)

A kormánytöbbség összetételéről szóló kitétel (ami persze jótékonyan leplezi Klebelsberg ettől bizony nem elütő, fenti még belsőbb leveléből kitünő álláspontját) akkor válik világossá, ha megvizsgáljuk a módosító törvény – mely a faji-nemzetiségi arányok fogalmat kiemelte, és helyébe a törvényhatóságok, foglalkozási ágak aránya fogalmat állította – tárgyalása közben lezajlott név szerinti szavazást. A 173 jelenlévő képviselőből 139-en fogadták el a javaslatot, és 34-en utasították el. (Láthatjuk, hogy eleve két-háromszor annyi képviselő van jelen, mint 1920-ban!) Az elutasítókból 13 szociáldemokrata, 5 liberális – ők a tanszabadság álláspontján állnak, a többiek viszont fajvédők, keresztény pártiak és pártonkívüli jobboldaliak – ők az eredeti nyíltabban antiszemita cikkely fenntartását kívánták volna. Az igennel szavazók zömükben egységes pártiak voltak, de igennel szavazott a keresztény gazdasági és szociális párt 10 képviselője is, és jó néhány pártonkívüli is. Az egységes párt liberális (nagyipari érdekeltségű) szárnya, Kállay Tibor csoportja is jelen volt. (KN: 1927–32, 9/237.)

Távollétével tüntetett a liberális ellenzéknek és a baloldali pártonkívüli képviselőknek több mint fele, mert felismerték, ha jelen lennének, demonstratívan a javaslat ellen kellene szavazniuk, pedig tényleges érdekük, hogy a javaslat mindenképpen módosíttassék. Kállayék viszont nyilván azért voltak jelen, mert ha ők balról kikezdi az egységes párt pártfegyelmét, akkor kiszámíthatatlan az egységes párt jobboldalának viselkedése, s így létrejöhetett volna az a képtelen helyzet, hogy a jobb és baloldal együtt buktatja meg a kormány reális kompromisszumos javaslatát. Berzeviczy Albert a századelő kiemelkedő kultúrpolitikus a felsőházban ezt úgy fogalmazta meg: ő ugyan a teljes tanszabadság híve, de ha a többség elvetné a törvényjavaslatot, akkor az 1920-as törvény maradna érvényben, ezért szavaz igennel. (FN: 1927–32, 2/114.)

A *numerus clausus* törvény módosítása belpolitikai értelemben a konszolidáció csúcsa: a keresztény középosztály segítése a nem faji/nemzetiségi típusu, hanem regionális és rétegszerű arányosítás törvénybeiktatásával olyan formát nyer, mely kül- és belpolitikailag egyaránt széles rétegekkel elfogadható módon továbbra is garantálta a keresztény középosztály előnyét az egyetemi felvételi döntésekben.

Mekkora volt a törvény korlátozó hatása – s kiket segített valójában. Az 1920-ban elfogadott *numerus clausus* az egyetemeken természetesen nem a 95 % keresztény lakosság érdekeit szolgálta az 5 % zsidósággal szemben, hanem a 210 ezer keresztény értelmiségi család védelmét a 60 ezer zsidó értelmiségi családdal szemben, vagy egy másik lehetséges számítást végezve a rekrutációs bázis megállapításához: a 277 ezer minimum hat középiskolát végzett keresztény érdekeit 78 ezer hasonló végzettségű zsidóval szemben. A keresztények

legnagyobb része számára ugyanis szociális, gazdasági, kulturális okoknál fogva szóba sem jött, hogy eleminél, polgárinál magasabb iskolai végzettséget szerezzenek.

A felekezeti alapú numerus clausus a kétféle számítás után is azonos arányokat mutató elit 77-78 %-a számára kívánta garantálni az egyetemi férőhelyek 95 %-át. Másfelől a természetes rekrutációs bázis 22-23%-t jelentő zsidóságot a férőhelyek 5-6 %-ára kívánta korlátozni – s végsősoron 10 százalékkára korlátozta.

A faji törvények további – itt most pontosan meg nem becsülhető - százalékokat vágnak le az elit többségéből, miközben a hetven százalék alá olvadó többség számára 1944-ben már az egyetemi férőhelyek száz százalékát biztosítják.

A kizorítás tudata már a zsidótörvények előtt, 1934-ben olyan erős, hogy a jelzett 22-23 %-nyi zsidó elit sem küldi a várható arányban az egyetemekre gyermekeit, még a jelentkezésig sem engedve őket. A jogi karra 5,5 %-ban, az orvosira 28,5 %-ban, a bölcsészkarra 10,7 %-ban, a gyógyszerészetre 24 %-ban, a közgazdasági karra 20 %-ban, a műegyetemre 22,8 %-ban jelentkeztek izraeliták..

Míg a harmincas évek elején jóval tíz százalék fölött volt a zsidó hallgatók aránya, s ez még 1934 őszén is 11 %-os, a csökkenés folyamatos, s 1939 őszére arányuk 3,47 %-ra szorult vissza, pedig ebben benne vannak még a zsidótörvény előtti években beiratkozott hallgatók is! A zsidók arányának radikális leszorítását tehát nem a külső erők kényszerítették a magyar oktatásügyre: a formális numerus clausus 1928-as felpuhulása után az informális numerus clausust a magyar tanügyigazgatás és egyetemi apparátus már a harmincas évek közepétől működtette.

Az uralkodó elit ilyen módon mintegy megmásfélszereződött egyetemi férőhelytömegét vidéken a húszas években egyszerűen nem tudta feltölteni.

Mind Karády Viktor a tényleges diákok szüleinek foglalkozását vizsgáló, mind a saját vélelmezhető szülőiskolázottságra vonatkozó számításaink szerint a húszas-harmincas években jelentkeznie kellett volna a zsidók egy generációval korábbi gyorsan bővülő felülreprezentációjának az akkori alsóközépiszkolában. A tény, hogy nem jelentkezett, egyfelől azt jelenti, hogy miközben a keresztény alsó-középrétegek kvázi teljeskörűsítették részvételüket a középiszkolában, az újabb középiszkolázás határára már megérkezett társadalmi csoportokat – melyeknek nagyobb része megint csak zsidó volt, tekintettel az izraeliták városi népességben, illetve szakmunkások körében betöltött igen magas arányára - továbbra is kirekesztették.

Úgy vélem a numerus clausus politikatörténete az egyes csoportok e körül elfoglalt nézetei, taktikái azt bizonyítják, hogy a numerus clausus mélyen beilleszkedett a rendszer szerkezetébe. A zsidóság részarányának csökkenése az oktatási rendszer egyes fokozataiban éppen ezért nem lehet független az ezt célzó kormányzati magatartástól.

A zsidósághoz és az állampolgári jogegyenlőséghez való viszony tehát alapvetően megváltozott – s ennek kodifikálása megelőzi még a hitleri puccskísérletet is, a kodifikáció logikai folytatása helyet kap a Bethlen-Klebsberg kormánypárt által kényelmesen uralt parlamenten átnyomott legfontosabb klebsbergi törvénycsomagban az 1924-esben is, az e politika vezérfigurájának számító Gömbös Gyula még a világgazdasági válság kényszerítő hatásait megelőzően (1928-ban) tér vissza a kormányba, a liberális és zsidó szervezetek nemzetközi nyomása is csak a formális módosításra és nem az eltörlésre elegendő. S közben a kormánypárt ill. a parlament többsége újra és újra megerősíti az egykori törvény legitimitását....

A „numerus clusus” – noha a zsidók egyetemi felvételét korlátozó 1920-as törvény nyilvánvalóan nem oktatáspolitikai célrendszerű, hanem a szélsőjobboldali diákmozgalmak kielégítését és a keresztény középosztály előnyhöz juttatását szolgálja – speciális oktatáspolitikai értelmet is nyer. A modern oktatás társadalmi funkcióját aképpen is megfogalmazhatjuk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket iskolázottsági egyenlőtlenséggé konvertálja át. Azt állítja – és fogadtatja el a társadalommal – hogy az oktatási versengésben a legkiválóbbak válogatódnak ki, az ő társadalmi vezető szerepük tehát indokolt. Ez persze „álca”, azaz konverzió, de nem csak az: az oktatás, mint versenypálya nem alkalmas arra, hogy a legalsó társadalmi csoportokat felsegítse, és a legfelsőket megbuktassa, de arra *igenis* alkalmas, hogy a felfelé törekvő alsó középrétegek és a pozíciójukat őrző, uralomban lévő csoportok gyermekei összemérjék képességeiket és kiválogatódjanak. Az „alsó közép” legkiválóbbjaiból így válhat felső közép, s ha az iskolázottsági pozíciók száma nem bővül kellő mértékben a felső közép leggyengébbjei így sodródhatnak ki elitpozíciójukból.

Az „egész történet” akkor nyer értelmet, akkor és *csak akkor* tarthat számot a „polgári” jelzőre, ha a rendszer minden részlemére igaz: nem vizsgálja ugyan, ki mekkora erőfeszítéssel, honnan indulva teljesíti a feltételeket (eképpen tehát „igazságtalan”), de a meghatározott eredményeket produkálók között már semmilyen külső szempont alapján nem tesz különbséget. (Ez azt jelenti, hogy a numerus clausus nem egyszerűen a felsőoktatáspolitikai, hanem a közoktatáspolitikai történetének része. Ezért úgy gondoltuk, hogy disszertációnkba közvetlenül nem illeszthető elemként mellékeljük a numerus clausus jelenséget feldolgozó esettanulmányt.)

E tekintetben 1920-ig a magyar iskolarendszer minden tekintetben „polgári” volt. Azaz természetesen könnyebben fértek hozzá a gazdagok, mint szegények, az iskolázottak, mint az iskolázatlanok, a városiak, mint a falusiak. Az iskolában természetesen érvényesült, hogy akik otthonról (iskolázottsági, felekezeti anyanyelvi oknál fogva) hoztak műveltségi tőkét, olvasáskészséget, verbális kultúrát, azok könnyebben, akik nem hoztak, azok nehezebben teljesítették a feltételeket. Érvényesült, hogy az úri családból jötteket még gyengébb teljesítménnyel is családtagjaik keresztülhajtották a rendszeren, viszont a kispolgári és alsóbb családokból jöttek gyerekeit gyengébb tanulmányi eredménnyel nem adták gimnáziumba, vagy néhány év után kivették, tanoncnak adták, vagy a családi gazdaságban, boltban helyezték el. Természetesen érvényesült, hogy a középiskolai tanárok szívesebben adtak jó jegyet azoknak, akik az ő felekezeti, nemzetiségi, foglalkozási miliójukból érkeztek, s kevésbé szívesen azoknak, akik kívülről jöttek.

De: ha valaki elvégezte az iskolát, megszerezte a bizonyítványt, vagy annak bizonyos szintjét, senki és semmilyen módon nem akadályozhatta, hogy felsőbb osztályba léphessen.

1920-ban, amikor a numerus clausus kimondta, hogy az egyetemre kerülésnél az azonos feltételt – tudniillik az érettségit teljesítők között felekezet (később eufemisztikusan foglalkozási és területi hovatartozás) alapján differenciálni lehet: megszüntette a magyar oktatásügy polgári egyenlőséget feltételező jellegét.

Természetesen egy ilyen lépést lehetetlen úgy megtenni, hogy csak egy csoportra, jelen esetben az izraeliták esélyeire hasson ki. Minden oktatási rendszer lényege, hogy legalább a rendszeren belül elismerik minősítő kompetenciáját. *A numerus clausustól kezdve világossá vált: a magyar oktatási rendszerben többé nem a tudásalapú teljesítményelvű a megkérdőjelezhetetlen tekintély, hanem bárki, bármikor kijelölheti, hogy az oktatási rendszerben ki haladhat tovább, és ki akadhat el.*

Az oktatás versenyelvűsége, minősítő kompetenciája mindig igen magas értéknek számított a magyar oktatáspolitikai elit szemében. Nem csekély fajsúlyú lehetett az az antiszemizmus melynek kedvéért ezt az alapvető értéküket beáldozták.

Irodalomjegyzék

- Antall, 1993** Antall József: Horthy Miklós újratemetéséről. Interjú -- miniszterelnökkel. Riporter: Feledy Péter. = *Heti Mo.* 30. 1993. 36. 4-8.
- Balogh—Gergely, 1996** Balogh Margit—Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon (1790—1792). Budapest, História, MTA TTI, 1996.
- Balogh—Gergely, 1996** Bethlen István titkos iratai Kossuth, 1972
FN Felsőházi Napló
- Furet-Nolte, 2000** FURET, François - NOLTE, Ernst: Fasizmus és bolsevizmus. François Furet és Ernst Nolte levélváltása. [Közread. és bev.] Kende Péter: A Furet-Nolte levélváltás elé. 1-2. Ford. Gyükeri Mercédesz, Ádám Péter. = *Világosság.* 41. 2000. 3. 3-26., 4. 29-
- Gergely, 1977** Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890-1950). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.5
- Glatz, 1990** Glatz Ferenc: Bevezetés. In: Klebelsberg Kunó: Tudomány, kultúra, politika. Budapest, Európa, 1990.
- Gonda, 1992** Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526-tól 1945-ig. Budapest, Századvég, 1992.
- Gunst, 1986** Gunst Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. In: *Helyünk Európában II.* (Válogatta és szerkesztette: Ring Éva.) Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986.
- Hajdu, 1980-1981** Hajdu Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. In: *Valóság,* 1980/7., 1981/7.
- Hanák, 1978** Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében. In: *Magyarország története 1890-1918.* Főszerk.: Hanák Péter, szerk.: Mucsi Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Heksch, 1962** Heksch Ágnes: Adatok a numerus clausus történetéhez. *Pedagógiai Szemle,* 1962/7–8.
- Hét, 1990** Hét évtized a hazai zsidóság életében. Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990.
- Karády, 1994** Karády Viktor: Felekezeti státusz és iskolázási egyenlőtlenségek. In: *A tudománytól a tömegkultúráig.* (Szerk.: Lackó Miklós.) Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1994.
- Karády, 1995** Karády Viktor: A középiskolai elitképzés első funkcióváltása Magyarországon. In: *Educatio,* 1995/4.
- Karády, 1997** Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Cserépfalvi, 1997.
- Karády, 1997a** Karády Viktor: A felekezeti viszonyok és iskolázási egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest, 1997.
- Karády, 2000** Karády Viktor: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867—1945). Történeti-szociológiai tanulmányok, 2000.
- Karády, 2000a** Karády Viktor: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jök a dualista kor nemzetiségi statisztikái? In: *Educatio,* 9. 2. 2000. 239-252.p.
- Köte, 1984** Köte Sándor: A középiskola reformja a forradalmak idején. In: *Pedagógiai Szemle,* 1984. 5. sz. 437-442. p.
- Köte, 1997** Köte Sándor: A hazai neveléstudomány tudományelméleti alapkérdései. Budapest, OPKM, 1997.
- Lackó, 1975** Lackó Miklós: Válságok, választások. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1975.
- Lackó, 1981** Lackó Miklós: Szerep és mű. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981
- Ladányi, 2000** Ladányi Andor: Klebelsberg felsőoktatási politikája. Argumentum Kiadó, Budapest, 2000.
- Litván, 1984** Litván György: A polgári radikálisok nemzetfelfogása. In: *Valóság,* 1984/12.
- Majsai, 2002** Majsai Tamás: A Soá és a magyarországi katolikus katekézis In: *küzdelem az igazságért* szerk Karsai László és Molnár Judit, Magsihisz Bp, 2002
- Mann, 1997** Mann Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Budapest, OPKM, 1997.
- MP** Magyar Paedagógia, Magyar Pedagógia
- MSÉ** Magyar Statisztikai Évkönyv
- MSZ** Magyar Szemle

L Nagy-Ormos-Romsics, 1999: Nagy Zsuzsa, L. - Oormos Mária - Romsics Ignác: Kényszerpálya és felelősség. Beszélgetés a nyolcvan éve született Horthy-rendszerrel. [Riporter:] Hovanyecz László. = Népszabadság. 57. 1999. 265. 24-25.

Németh, 1991 Németh G Béla: A magyar liberalizmus eszmetörténete. In: Századvég, 1991/1.

NI Nemzetgyűlés Irományai

NN Nemzetgyűlés Naplója

Nyíri, 1986 Nyíri Tamás: Előszó helyett. In: Szenes Sándor: Befejeztelen múlt. Bp, kiadó nélkül, 1986.

Pukánszky, 1995 Pukánszky Béla: Utószó Imre Sándor Neveléstan c. könyvének reprint kiadásához. OPKM, Budapest, 1995. 337-341. p.

Romsics, 1991 Romsics Ignác: Bethlen István, Magyarországi Kutató Intézet, Bp 1991

Romsics, 2001 Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 2001.

Sipos, 1970 Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

Statisztikai Közlemények

Szabó, 1996 Szabó Lajos: A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon ADU, Pomáz, 1996

Szabó M., 1990 Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon, 1896—1986. Budapest, Medvetánc Könyvek, 1990.

Szabó M., 1993 Szabó Miklós: A Klebelsberg-legenda. In: Kritika, 1993/12.

Szabó M., 1995 Szabó Miklós: Múmiák öröksége. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1995.

Szabolcs, 1965 Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában, 1920—1926. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.

Tokaji, 1994 Tokaji András: "A fasizmus a bolsevizmust plagizálja." Ellentétes célok - ideológiai rokonság. = M. nemz. 57. 1994. 219. 15.